

Visit

Dwarkadheeshvastu.com

For

FREE

Vastu Consultancy, Music, Epics, Devotional Videos
Educational Books, Educational Videos, Wallpapers

All Music is also available in CD format. CD Cover can also be print with your Firm Name

We also provide this whole Music and Data in PENDRIVE and EXTERNAL HARD DISK.

Contact : Ankit Mishra (+91-8010381364, dwarkadheeshvastu@gmail.com)

* * * *

HARI PATH

(Marathi)

* * * *

संतशिरोमणी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजविरचित

हरिपाठ

१ - नाममहिमा

देवाचिये द्वारीं उभा क्षणभरी । तेणे मुक्ती चारी साधियेल्या ॥१॥
 हरि मुखें म्हणा हरि मुखें म्हणा । पुण्याची गणना कोण करी ॥२॥
 असोनी संसारीं जिव्हे वेगु करीं । वेदशास्त्रें उभारी बाहा सदा ॥३॥
 ज्ञानदेव म्हणे व्यासांचिया खुणे । द्वारकेचे राणे पांडवांघरीं ॥४॥

अर्थ : देवाच्या दारात जो क्षणभर उभा राहील, त्याला चारी मुक्ती प्राप्त होतात. मुखाने “हरी, हरी” म्हणणाऱ्या नामधारकाच्या पुण्याची गणना कोणीही करू शकत नाही. संसारात राहूनच जिब्हेला हरिनामाचा अधिकाधिक छंद लावावा. (नामस्मरणासारखे दुसरे साधन नाही असे) वेद आणि शास्त्रे हात उभारून नेहमी सांगत असतात. श्रीज्ञानदेव म्हणतात, व्यासांनी स्वानुभवाने ज्या खुणा सांगितल्या, त्यानुसार साधन केल्यामुळे द्वारकेचा राणा पांडवांच्या घरचा झाला.

विवरण : वारकर्यांची ‘संध्या’ म्हणून प्रसिद्धी पावलेल्या हरिपाठातील हा पहिला अभंग. माउलींची वाक्ये सूत्रबद्ध असतात. सूत्राची लक्षणे सांगताना ‘विश्वतोमुखम्’ असे एक लक्षण सांगितले आहे. त्याचा अर्थ ‘ज्याचे अनेक अर्थ संभवतात, ते सूत्र’ असा आहे. माउलींच्या या

अनुक्रमणिका

अनु.	विषय	पृष्ठ
१)	देवाचिये द्वारीं	१
२)	चहूं वेदी जाण	३
३)	त्रिगुण असार	५
४)	भावेविण भक्ति	९
५)	योगयाग विधी	१२
६)	साधुबोध झाला	१५
७)	पर्वताप्रमाणे	१८
८)	संतांचे संगती	२१
९)	विष्णुविणे जप	२४
१०)	त्रिवेणी संगमी	२८
११)	हरिउच्चारणी	३१
१२)	तीर्थ्यव्रतनेम	३४
१३)	समाधि हरीची	३७
१४)	नित्य सत्य मित	४०
१५)	एक नाम हरी	४३
१६)	हरिनाम जपे	४६
१७)	हरिपाठ कीर्ति	४९
१८)	हरिवंश पुराण	५३
१९)	वेदशास्त्र प्रमाण	५६
२०)	नामसंकीर्तन	६०
२१)	काळ वेळ नाम	६३
२२)	नित्य नेम नामी	६६
२३)	सात पाच तीन	६९
२४)	जप तप कर्म	७२
२५)	जाणीव नैणीव	७५
२६)	एक तत्त्व नाम	७८
२७)	सर्व सुख गोडी	८१
२८)	अभंग हरिपाठ	८५

अभंगाचेही अनेकांनी अनेक अर्थ केलेले असून त्या दृष्टिकोनातून ते बरोबरही आहेत. या ठिकाणी मुख्यतः वेदान्तकेसरी श्रीबाबाजी महाराज पंडितांच्या ‘हरिपाठ रहस्य’ या ग्रंथाचा आधार घेऊन त्यानुसार अभंगाचे विवेचन केले आहे.

माउलींनी सगुण भगवद्भक्तीचा मार्ग दाखवण्याकरता हरिपाठ रचला आहे. येथे “‘हरि मुखे म्हणा’” असा उपदेश करून देवाचा संबंध त्यांनी नामाशी दाखविला आहे. नामाचा संबंध आला की रूपाचा संबंध येतोच. नामरूपयुक्त स्वरूपाला सगुण म्हणतात. अशा सगुण साकार श्रीहरीलाच येथे ‘देव’ म्हटले आहे.

देहधारी मनुष्याला सगुणाची उपासना सुलभ असते. गीतेतही अव्यक्ताची उपासना करणाऱ्यांना अधिक कष्ट असतात, असे सांगितले आहे (गीता १२.५). म्हणूनच सामान्य भोव्या भाविकांना हा सगुण-भक्तीचा मार्ग माऊलींनी हरिपाठातून दाखवून दिला आहे.

देवाच्या दारात क्षणभर उभा राहणे हे केवळ शरीराने नव्हे; तर श्रद्धाभक्तियुक्त अंतःकरणाने. देवळात पाऊल ठेवताच समोर भगवंत प्रत्यक्ष आहेत, हा दृढ विश्वास पाहिजे. जेथे भगवंत तोच वैकुंठलोक, साहजिकच हा भाव असलेल्याला ‘सलोकता मुक्ती’ मिळते. भगवंतांच्या समीप राहण्यामुळे ‘समीपतेचा’ लाभ होतो. देवळात मन जेव्हा तदकार होते, तेव्हा ‘सरूपता’ प्राप्त होते. आणि देहभान जर हरपले, तर ‘सायुज्यता’ ही मिळते. अशा रीतीने चारी मुक्तींचा लाभ श्रद्धाळू भाविकाला देवाच्या दारात होतो.

एका भगवन्नामस्मरणाने अनंत जन्मीचे पातक नाहीसे होते. देवाचे नाव मुखात आले, तरी क्षणभर का असेना, मन भगवदाकार होते, या अनुभवावरून माऊलींनी अखंड नामस्मरण करण्यास सांगितले आहे. त्यामुळे भगवंतांचे रूपही अखंड मनात राहील. त्यामुळे असार, नाशिवंत प्रपंचाचा विसर पडेल.

यासाठी प्रपंच व प्राप्त कर्तव्ये सोडण्याचे मुळीच कारण नाही. जिव्हेने नामस्मरणाचा वेग उत्तरोत्तर तीव्र वाढवला, म्हणजे झाले. वेदशास्त्रांनी सुद्धा नाममाहात्म्य मुक्तकंठाने वर्णिले आहे. वैदिक कर्मांची सुरुवातही नामानेच होते आणि पूर्णताही नामानेच होते.

शेवटच्या चरणांत माउलींनी यासाठी पांडवांचा दृष्टांत दिला आहे. भगवान व्यासांनी परमेश्वर प्राप्तीची नामस्मरण ही गुप्त खूणगाठ पांडवांना सांगितली आणि पांडवांनी दृढ विश्वासाने त्याप्रमाणे वागून द्वारकाधीश भगवान श्रीकृष्णपरमात्म्याला आपल्या घरचा केले.

एकदा भगवान श्रीकृष्णांनी नारदाचा ‘आपणच खरे नामधारक’ हा गर्व दूर करण्यासाठी एक युक्ती योजली. त्यांनी नारदाला, अर्जुनाला बोलावून आणण्यासाठी त्याच्या महालात पाठवले. नारद गेला, तेव्हा अर्जुन गाढ झोपेत होता; पण नामस्मरण अखंड चालू होते. ते पाहून नारदाचा ‘नामधारकपणा’चा अभिमान नाहीसा झाला. अशी होती पांडवांची नामस्मरणभक्ती.

* * * * *

२ - वेदशास्त्रनिर्णय

चहूंवेदीं जाण षट्शास्त्रीं कारण । अठराहि पुराणें हरीसी गाती ॥१॥
 मंथुनी नवनीता तैसें घे अनंता । वायां व्यर्थ कथा सांडी मार्ग ॥२॥
 एक हरि आत्मा जीवशिव सम । वायां तू दुर्गम न घालीं मन ॥३॥
 ज्ञानदेवा पाठ हरि हा वैकुंठ । भरला घनदाट हरि दिसे ॥४॥

भावार्थ : ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद या चारही वेदांनी सांगितलेले ज्ञान श्रीहरीचेच आहे. तसेच न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा व वेदान्त या सहाही शास्त्रांनी जगाचे आदिकारण श्रीहरीच असल्याचे सिद्ध केले आहे. आणि भागवतादी

अठरा पुराणे तर श्रीहरीचेच गुण गात असतात. दह्यात व्यापून राहिलेले लोणी जसे घुसळून वेगळे काढून घेता येते, तसे वेदशास्त्रपुराणांनी सांगितलेल्या विचारमंथनाने सर्वत्र व्यापून राहिलेल्या अनंताचा, भगवंताचा अनुभव घे. नामस्मरणाखेरीज अन्य निर्थक गप्पागोटींत वेळ घालवू नकोस. तसेच प्रपंचात गुंतविणारे अन्य मार्गाही सोडून दे. श्रीहरी व आत्मा एक आहेत. एकच श्रीहरी मायेचा बुरखा पांधरून शिव झालेला आहे; तर अविद्येचा बुरखा पांधरून जीव झालेला आहे. म्हणून त्याच्या प्राप्तीसाठी नामस्मरण सोडून यज्ञयागादी किंवा हठयोगादी अवघड साधनमार्गात तू लक्ष घालू नकोस. श्री ज्ञानदेव माउली म्हणतात, हरी-हरी म्हणणे हाच माझा नित्यपाठ आहे. तेच माझे वैकुंठ आहे. तो हरीच सर्वत्र घनदाट भरलेला मला दिसत आहे.

विवरण : भगवंतांनी वेद निर्माण करून जर आपल्या प्राप्तीचा मार्ग सांगितला नसता, तर मनुष्याला स्वतःच्या बुद्धीने ईश्वराचे ज्ञान करून घेणे शक्य नव्हते. जसे आईने सांगितल्याशिवाय मुलाला तिचे वय किंवा पूर्वचरित्र कळणे शक्य नाही, तसे ईश्वरनिर्मित सृष्टीतील देव, दानव, क्रष्णी इत्यार्दीना स्वबुद्धीने ईश्वर कळणे शक्य नाही. म्हणूनच ईश्वराने वेद, शास्त्रे, पुराणे निर्माण करवून त्यांतून कर्म, ज्ञान, उपासना, योग वर्गे ईश्वरप्राप्तीचे साधनमार्ग प्रकट केले आहेत. त्यांवर श्रद्धा ठेवून साधना केल्याने ईश्वर प्राप्त होतो, असे संतमहंतांचे दाखले आहेत.

दह्याशी एकजीव झालेले लोणी जसे घुसळून वेगळे काढावे, तसे सर्व नाश पावणाऱ्या विश्वाशी एकजीव होऊन राहिलेले अनंत, अविनाशी ईश्वरी तत्त्व शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे विचारमंथन करून शोधले पाहिजे. श्रुतिशास्त्रानुसार बुद्धीने विचार करून पाहिले असता एका श्रीहरीवाचून दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूची सत्ता सिद्ध होत नाही. श्रीहरीशिवाय निराळे जीव-जगदरूप विश्व आहे, असे जे वाटते, ते खोटे ठरून एका श्रीहरीचीच

सत्ता आपली बुद्धी निश्चयपूर्वक मान्य करते. पण यासाठी साधकाने श्रीहरीच्या नामस्मरणाखेरीज अन्य प्रापंचिक नाशवंत गोष्टीत आपली बुद्धी गुंतवता कामा नये.

बुद्धीचा निश्चय असा पाहिजे की, एकच परमात्मा सृष्टिनिर्माता ईश्वर आहे. तोच ‘भक्तांचिया काजासाठी, साधूंचिया प्रेमासाठी लाज सोडून’ राम-कृष्णादी अवतार घेऊन आपल्यासारखी शरीरे आणि आपल्यासारख्याच भाव-भावना घेऊन आपल्यांत राहून लीला करीत आहे. तोच प्राण्यांच्या शरीरात जीवरूपाने राहून त्यांच्याकडून विश्वातील कामे करवून घेत आहे. हा सर्व एकच आहे. समजा-एक गृहस्थ आहे. स्वतःच्या कल्पनेने तो नाटक रचतो. त्याचे दिग्दर्शन करतो. त्याच नाटकात प्रसंगानुसार नायक होतो, कदाचित् स्त्रीभूमिकाही करतो. हे नाटक पाहून बाहेर आल्यानंतर मित्रांबरोबर होणाऱ्या चर्चेत आपण म्हणतो, “नायकाचं काम छान झालंय. त्या नटीची भूमिका पण चांगली झाली. मुळात नाटक चांगलं आहे. खरं कौशल्य दिग्दर्शनात आहे, इ.” तितक्यात आपला एक मित्र सांगतो की, “ज्या गृहस्थांनी हे नाटक लिहिलंय, दिग्दर्शनही त्यांचंच, नायकाची आणि नटीची भूमिकाही त्यांचीच.” ही गोष्ट ऐकल्यानंतर नाटककार, दिग्दर्शक, नाटकातली पात्रं हे जे पहिल्यांदा आपल्याला वेगवेगळे वाटत होते, ती एकच व्यक्ती आहे, याची खात्री पटते. तसेच वेदशास्त्रे, संत-सज्जन हे जे आपले सुहृद आहेत, यांच्या वचनावर विश्वास ठेवून बुद्धीने विचार केला की, एकच परमात्मा या सर्व रूपांनी नटलेला आहे, हे लक्षात येते. आणि सतत नामस्मरणाने शुद्ध झालेल्या चित्ताला याची खात्री पटते. म्हणून माउली म्हणतात, चित्तशुद्धीसाठी यज्ञवाग, हठयोग, पंचाग्निसाधन तप, यासारख्या अवघड साधनांची काहीही जरूर नाही.

यासाठी त्यांनी स्वानुभव सांगितला की, ‘हरी, हरी, हरी’ हा नित्यपाठ मी केला. त्यामुळे सगुण-साकार हरी हाच वैकुंठ परमात्मा आहे, याचा मला अनुभव आला. किंबहुना अणुरेणू श्रीहरीच भरून राहिला आहे, हे मला प्रत्यक्ष दिसूलागले.

तात्पर्य, वेदशास्त्रांच्या आणि संतांच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवून सगुण श्रीहरीचे अखंड नामस्मरण करावे. त्याचबरोबर तोच भगवंत 'स्थिरचर व्यापुनि अवघा दशांगुळे उरला' याचे भान ठेवावे. त्याच्याशिवाय प्रपंच नावाची दुसरी बस्तूच नाही, असा निश्चय करावा. भगवंताच्या प्राप्तीचा इतका सोपा मार्ग असताना यज्ञयाग, तीर्थयात्रा, योग इ. कठीण मार्गाने जाच कशाला ? शेवटी माउलींनी एका हरिपाठानेच वैकुंठ परमात्मा भेटल्याचा व तोच चराचरात व्यापून राहिल्याचा आपला स्वतःचा अनुभव सांगितला आहे.

* * * * *

३ - सगुण निर्गुण वादनिषेध

त्रिगुण असार निर्गुण हें सार । सारासार विचार हरिपाठ ॥१॥
 सगुण निर्गुण गुणाचे अवगुण । हरिविणे मन व्यर्थ जाय ॥२॥
 अव्यक्त निराकार नाहीं ज्या आकार । जेथोनि चराचर त्यासी भजे ॥३॥
 ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मर्नीं । अनंत जन्मांनी पुण्य होय ॥४॥

भावार्थ : भगवंतांचे त्रिगुणात्मक सगुण रूप उपाधियुक्त आहे; तर निर्गुण हे उपाधिरहित आहे. हा सारासार विचार हरिपाठाने कळतो. सगुण असो की निर्गुण, दोन्हीमध्ये गुणाचा संबंध आहेच. म्हणून एका श्रीहरीला सोडून सगुण-निर्गुणाच्या वादात व्यर्थ मन गुंतवू नकोस. जो इंद्रियांना कळत नाही, ज्याला आकार नाही, पण जेथून चराचराची उत्पत्ती झाली, त्याचेच भजन कर. श्रीज्ञानेश्वरमाउली म्हणतात, माझ्या मनात अखंड 'रामकृष्ण' मंत्राचा जप असून ध्यानात त्याचेच रूप आहे. अनंत जन्मांच्या पुण्याईनेच अशी स्थिती होते.

विवरण : भगवंतांचे निर्गुण रूप हे 'सार' म्हणजे घेण्याजोगे आहे आणि त्रिगुणात्मक रूप हे 'असार' म्हणजे त्याज्य आहे, असा काहीनी वरवर बरोबर वाटणारा अर्थ लावला आहे. परंतु माउलींना तो अभिप्रेत

असेल, असे वाटत नाही. कारण या हरिपाठात नामाचे महत्त्व सांगितले आहे. आणि नाम हे गुणात्मक आहे. मग ते 'त्याज्य' आहे, असे माउली कसे म्हणतील बरे ! म्हणून त्रिगुणात्मक रूप मायागुणांच्या उपाधीने युक्त असून निर्गुण रूप हे मायागुणांच्या उपाधीने रहित आहे. वास्तविक पाहता निर्गुण हेही 'मायागुणरहित' या निषेधउपाधीने युक्त आहेच. हा सर्व सार-असार-विचार हरिपाठाने म्हणजेच हरिनामस्मरणाने समजतो. कारण नामस्मरणाने अन्तःकरणातील अविद्या नाहीशी होते आणि अविद्येच्या अभावी सगुण-निर्गुण भेद नाहीसा होऊन एकरूप अविद्या-विद्योपाधिरहित असे निरुपाधिक भगवत्स्वरूपच अनुभवाला येते.

सगुण असो की निर्गुण दोन्हींमध्ये गुणाचा संबंध आहेच. म्हणून अशा वादात मन व्यर्थ गुंतवण्याचे कारण नाही. सगुणाच्या प्रेमभक्तीत मन तळीन झाले, तर भक्ताची जाणीवच हरपते. आणि जाणीवच नसेल तर गुणाच्या उपाधी कळतच नाहीत. म्हणून श्रीहरीचा आश्रय न करता 'निर्गुण श्रेष्ठ, सगुण कनिष्ठ' या सारखा वाद करण्यात काय फायदा ? त्यापेक्षा माउलींनीच एका अभंगात म्हटल्याप्रमाणे " 'तुज सगुण म्हणो की निर्गुण रे। सगुण-निर्गुण एक गोविंदु रे।'" हा भाव ठेवला आणि सर्वत्र तो श्रीहरीच पाहिला तर मन निर्विकल्प होऊन भगवत्प्राप्तीचा आनंद मिळू शकतो. सगुण-निर्गुणाच्या व्यर्थ चर्चेतून काहीच निष्पत्र होत नाही.

भगवंत अव्यक्त आहेत. म्हणजे इंद्रियांना ते कळत नाहीत. तसेच ते निराकार आहेत. म्हणजे विशिष्ट देश, विशिष्ट काळ व विशिष्ट वस्तुत्व यांची त्यांना मर्यादा नाही. जरी त्यांनी राम, कृष्ण इत्यादी मानवासारखी किंवा मत्स्य, कूर्म इ. इतर प्राण्यांसारखी रूपे धारण केलेली असली, तरी ती मानवासारखी प्रकृतीच्या गुणांनी उत्पन्न झालेली नव्हेत. स्वतःच्या इच्छेनुसार ते विविध रूपे धारण करतात. भगवान श्रीकृष्णांनी जन्मतःच आपल्या मातापित्यांना दिव्य विष्णुरूप दाखविले. त्यांच्या विनंतीनुसार त्यांनी क्षणात पुन्हा बालरूप धारण केले. बालपणी, तर निरनिराळ्या राक्षसांचा वध करताना निरनिराळी रूपे धारण केली असली पाहिजेत. एकदा यशोदा मातेला मुखातच त्यांनी विश्वरूपाचे दर्शन घडविले. अर्जुनाचे

सारथी होते ते सामान्य मानवी रूपात; पण तेथल्या तेथे त्यांनी अर्जुनाला विश्वरूप दाखविले आणि “तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्राहो भव विश्वमूर्ते” अशी प्रार्थना करताच “सुदुर्दर्शम् इदं रूपं” असे चतुर्भुज रूप दाखविले. हे सर्व करताना त्यांनी आपला मानवी आकारही तसाच ठेवला. मायेच्या आश्रयाने अनंत कोटी ब्रह्मांडांची घडामोड करणाऱ्या भगवंताना अव्यक्त निराकार राहून भक्तांचिया काजासाठी सगुण साकार देहाचा आश्रय करणे काय कठीण आहे? म्हणून त्यांची सगुण साकार तनूही निरुण निराकार परब्रह्माइतकीच श्रेष्ठ आहे. पूजनीय आहे. वंदनीय आहे. “अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्” (अज्ञानी लोक माझा मानवी पांचभौतिक देहासारखा आकार पाहून मला मनुष्य समजून माझी अवहेलना करतात.) असे स्वतः भगवंतांनीच गीतेत सांगितले आहे. पण सगुण साकार श्रीहरीचा देह पांचभौतिक नसतो; तर तो सच्चिदानन्द परमात्मरूपच असतो.

म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात की, मी ध्यानात त्या सगुण साकार रामकृष्णांचे रूप पाहातो आणि मनात ‘रामकृष्ण हरी’ चा जप करतो. ध्यानात रूप आणि मनात नाम हीच खरी भक्ती. हा श्रीहरीच्या नामरूपाचा ध्यास साधकाला अनंत जन्मांच्या पुण्याइनेच लाभत असतो. प्रथम प्रयत्नाने आणि अभ्यासाने घेतलेला हा ध्यास पुढे त्याचा स्वभावच बनून जातो. जसे प्रपंचाचे चिंतन करण्यासाठी आपल्याला कोणतेही कष्ट पडत नाहीत. कारण अनंत जन्म आपण तेच करीत आहोत, तशीच आतापासून भगवंतांच्या नामजपाची सवय लावली, तर काळांतराने तोच आपला स्वभाव बनून जातो. या नामरूपाच्या चिंतनाग्रीने अंतःकरणातील वासना जब्लून जातात आणि अंतःकरण शुद्ध होते. अशा शुद्ध अंतःकरणात “यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति” (“जो मला सर्वत्र पाहतो आणि सर्व काही माझ्यात पाहतो. त्याला मी कधीच नाहीसा होत नाही व तो मला नाहीसा होत नाही.”) असा भगवत्स्वरूपाचा साक्षात अनुभव येऊ लागतो.

४ - हरिजपानेच संसारनिवृत्ती

भावेंविण भक्ति भक्तिविणें मुक्ति । बळेंविण शक्ति बोलून नये ॥ १॥
 कैसेनि दैवत प्रसन्न त्वरित । उगा राहे निवांत शिणसी वायां ॥ २॥
 सायास करिसी प्रपञ्च दिननिशीं । हरिसी न भजसी कवण्यागुणें ॥ ३॥
 ज्ञानदेव म्हणे हरिजप करणें । तुटेल धरणें प्रपञ्चाचे ॥४॥

भावार्थ : भाव नसताना भक्ती आहे असे म्हणणे व्यर्थ आहे आणि भक्तीशिवाय मुक्ती मिळणे कठीण आहे. अंगात बळ नसताना शक्ती आहे, असे म्हणण्यासारखेच ते आहे. देवता लागलीच प्रसन्न कशा होतील म्हणून उगीच का कष्टी होतोस ? शांतपणे स्वस्थ राहा ना ! रात्रंदिवस मोठे कष्ट सहन करून प्रपञ्च करतोस. त्याएवजी हरीला का नाही भजत ? श्रीज्ञानदेव म्हणतात, हरिजप करशील, तरच प्रपञ्चाचे बंधन तुटणार आहे, एरबी नाही.

विवरण : सर्वत्र एक श्रीहरीच व्याप्त असून त्याच्यावाचून दुसरी वस्तूच नाही, असा दृढ विश्वास असणे म्हणजे भाव. आणि अशा श्रीहरीवर आत्मवत निःसीम प्रेम असणे यालाच भक्ती म्हणतात. “सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा” या नारदीय भक्तिसूत्रात सगुण श्रीहरीवर परम प्रेम असण्यालाच भक्ती म्हटले आहे. प्रत्येकाला आपला देह, आपले कुटुंब, आपले घर, धन इत्यादीविषयी परम प्रेम असते. परंतु असे प्रेम भगवंतांविषयी असत नाही. वास्तविक भगवंतच या सर्व रूपांनी नटलेले आहेत, हा दृढ भाव असेल, तर आपल्याला बाह्य वस्तूविषयी वाटणारे प्रेमच भक्ती होईल. पण वासनांमुळे अशुद्ध असलेल्या अंतःकरणात शास्त्रांनी व संतांनी सांगूनही हा विश्वास उत्पन्न होत नाही. म्हणून हरिनामस्मरणाने अंतःकरण शुद्ध केले पाहिजे. शुद्ध अंतःकरणातच हा भाव दृढ होतो. “जैसा भाव जयापासी । तैसा देव तयासी” असे समर्थ म्हणतात. तर “तुका म्हणे मुख्य पाहिजे हा भाव । भावापाशी देव शीघ्र उभा”. असे

तुकाराम महाराज म्हणतात. जोवर भक्ती नाही, तोवर मुक्ती होऊच शकत नाही, असे माउली म्हणतात. मुक्तीची दोन अंगे आहेत. एक दुःखनिवृत्ती आणि दुसरे परमानंदाची प्राप्ती. आत्मज्ञानाने संसार ही स्वतंत्र वस्तू नाही, हे कळल्यावर दुःखनिवृत्ती होते; पण भगवदभक्तीशिवाय परमानंदाची प्राप्ती होत नाही. या परमानंदासाठीच तर आत्मज्ञान झाल्यानंतरही थोर थोर आचार्य आणि संत भगवदभक्तीत रमतात. अंगात बळ नसताना मी हे करीन आणि ते करीन हे म्हणणे जसे व्यर्थ आहे, तसेच श्रीहरीच्या अद्वैतसत्तेवर विश्वास नसताना श्रीहरीवर भक्ती आहे, असे म्हणणे व्यर्थ आहे आणि भक्तीशिवाय मुक्ती अशक्य आहे.

जगातील सुखांच्या मागे लागलेला मनुष्य ती सुखे मिळवून देणाऱ्या देवतांच्या आराधना करताना दिसतो. पण या देवता प्रारब्धानुसार ठरलेल्या सुखदुःखप्राप्तीत काहीही फरक करू शकत नाहीत. श्रीएकनाथमहाराज म्हणतात - “अदृष्टाआधीन हे शरीर । तेथ आलियाही हरिहर । अन्यथा न करवे अणुमात्र । हे वेदशास्त्रसंमत ॥” आपल्या पूर्वकर्मानुसार बनलेल्या प्रारब्धभोगाचा संकल्पकर्ता श्रीहरीच आहे. म्हणून त्याचा संकल्प अन्यथा करण्याचे सामर्थ्य इतर देवतांत नाही. कारण सर्वांचा स्वामी तोच आहे. “लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्” (गीता - ७.२२). श्रीभगवंत म्हणतात - “अन्य देवतांच्या आराधनेने मिळणारे सुखभोगही माझ्या संकल्पानुसारच त्याला मिळत असतात”. हे झाले सांसारिक सुखांच्या बाबतीत. परमानंदरूप मोक्ष तर कोणतीच देवता देऊ शकत नाही. कारण एक परमात्मा सोडून बाकी सर्व जीवच असल्यामुळे त्यांनाच परमानंद प्राप्त नाही, तर त्या इतरांना त्याचा लाभ कोटून देणार ? म्हणून अन्य देवतांना प्रसन्न करण्याचा खटाटोप हा व्यर्थ शीण आहे. त्याऐवजी निवांत राहून श्रीहरिनामस्मरण करणेच योग्य, परमानंदाचा प्रदाता तोच आहे.

मनुष्य प्रपंच सुखाचा करण्यासाठी रात्रंदिवस किंती काबाडकष्ट करतो वरे ! पण त्यामुळे त्याला सुख मिळाल्याचे दिसते का ? संत तुकाराम

महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे “सुख पाहता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे” च त्याच्या वाट्याला येत असते. ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायात माउली म्हणतात - “चोहोबाजूनी वणवा पेटला असता तेथून दूर निघून जाऊ नये काय? तसेच या दुःखमय संसारात आल्यावर हरीचे भजन करू नये काय? हरिभजन न करता या दुःखातून पार होण्यासाठी त्याच्या अंगी असे कोणते बळ आहे बरे! विद्येचे की वयाचे? येथील सर्व भोगाचे विषय हे एका देहाच्या सुखाकरिता आहेत. आणि तो देह तर काळाच्या तोंडातच पडला आहे.” मनुष्याचे प्रयत्न सुखाकरता असतात; पण कामनेमुळे तो धर्माधर्माचा विचार करीत नाही. शिवाय विषयासक्त बुद्धीमुळे धर्माधर्माचा विचार त्याला करता येत नाही. अशा स्थितीत केलेले कर्म दैवगत्या पाप-पुण्यापैकी ज्या सदरात पडेल, त्यानुसार त्याला सुख-दुःखरूप फळ भोगावे लागते. अशा या बेभरवशाच्या संसारात आपल्या प्रयत्नाने कसे व किती सुख मिळवता येईल? हे जाणूनच श्रीभगवंतांनी, दुःखाला कारणीभूत होणाऱ्या पापकर्माचा नाश करून सुखाची प्राप्ती करून देईल, अशा नामस्मरणादी भक्तिमार्गाचा जीवाला सोपा उपाय सांगितला आहे.

संसार सत्य आहे, असे समजणे, हेच संसाराचे धरणे होय. हे संसाराचे धरणे कोणत्याही साधनाने तुट नाही. उलट इतर साधने त्या धरण्याला साहाय्यक होतात. ज्ञानाने हे धरणे खोटे आहे, हे समजले, तरी ते निःशेष सुटत नाही. त्याला उपाय म्हणजे अखंड नामस्मरण करणे हाच. जीवाला स्वसामर्थ्यानि तोडण्याला अशक्य असे संसारबंधन, संसारोतल्यासारखे कष्ट न करता केवळ वाचेने उच्चारण्याला सुलभ अशा नामस्मरणाने निःशेष तुटते. नृसिंहपुराणातही म्हटले आहे की,

“सर्वदुःखनिवारणम् । समस्तपुण्यफलं कलौ विष्णोः प्रकीर्तनम् ॥”

५ - इतर साधनांचा निषेध

योगयागविधी येणे नोहे सिद्धि । वायांचि उपाधि दंभधर्म ॥१॥
 भावेंविण देव न तुटे संदेह । गुरुविणें अनुभव कैसा कळे ॥२॥
 तपेंविण दैवत दिघल्याविण प्राप्त । गुजेंविण हित कोण सांगे ॥३॥
 ज्ञानदेव सांगे दुष्टान्ताची मात । साधूचे सांगात तरणोपाय ॥४॥

भावार्थ : योग, याग, विधी यांच्या योगाने सिद्धी प्राप्त होत नाही. हे सर्व धर्म दंभरूप असून व्यर्थ उपाधी आहेत. श्रद्धेशिवाय देव भेटत नाही आणि संशय दूर होत नाही. सदगुरुंवाचून अनुभव कसा येईल ? तपावाचून दैवते भेटत नाही, दिल्याशिवाय मिळत नाही. तसेच गुह्यज्ञानाशिवाय हित होऊ शकत नाही. श्रीज्ञानदेवमाउली म्हणतात, दुष्टान्ताची गोष्ट अशी आहे की, संतांच्या संगतीतच संसारसागर तरून जाण्याचा उपाय आहे.

विवरण : यमनियमादी अष्टांग योग हा अत्यंत कठीण मार्ग आहे. माउली त्याला 'नित्य नवा अग्निप्रवेशाच' म्हणतात. लक्षावधी माणसात एखादाच कदाचित त्या मार्गाने आत्मज्ञान प्राप्त करू शकेल. महिपतिबाबा भक्तलीलामृतात म्हणतात,

“योगमार्ग बहुत कठिण । विरळा साधी लक्षांतुन ।
 भोक्याभाव्या सकळां कारण । नामचि पावन करितसे ॥”

म्हणून सर्वसामान्यांसाठी नामजपाचा मार्गच राजमार्ग आहे.

अग्निहोत्रादिक नित्य करावयाचा यज्ञ किंवा वेदांत सांगितलेले यज्ञ हे सध्याच्या काळात यथासांग करता येणे अशक्य असल्याने त्यांच्यापासूनही फलप्राप्ती होणे कठीण आहे. समर्थ श्रीगामदासस्वामी म्हणतात, “यथासांग ते कर्म काही घडेना / घडे कर्म ते पुण्य गाठी पडेना ॥” अशी सध्याची अवस्था आहे. विधी म्हणजे संध्यावंदनादी धार्मिक नित्यकर्म. फलाची आशा सोडून ही केली तर केवळ चित्ताची शुद्धी होते. पण सिद्धी प्राप्त होत

नाही. सिद्धी म्हणजे सर्व दुःखांची संपूर्णपणे निवृत्ती आणि परमानंदाची प्राप्ती. यालाच मोक्ष किंवा मुक्ती म्हणतात. योग-याग-विधी ही कर्मे आहेत. यांच्यापासूनही काही फलप्राप्ती आहे. पण मुक्ती नाही. उपनिषदातही “न कर्मणा... अमृतत्वमानशुः” (कर्मने अमृतत्वाची म्हणजे मोक्षाची प्राप्ती होत नाही.) असे सांगितले आहे. म्हणून माउली म्हणतात, हे सर्व धर्म “आपण धार्मिक आहोत” असा दंभ मिरविण्यापुरतेच उपयोगी आहेत. म्हणून हा खटाटोप व्यर्थ आहे.

भाव म्हणजे श्रद्धा. भगवंतच “स्थिरचर व्यापुनि अवधा दशांगुळे उरला” अशी पूर्ण श्रद्धा असल्यावाचून भगवंतांची भेट होत नाही. कारण अज्ञानाने आपल्याला दृश्य जग भगवंताहून वेगळे आणि खेरे वाटते. बारीकशा एका बीमधून वटवृक्ष तयार होतो. त्याचे खोड वेगळे, फांद्या वेगळ्या, पाने वेगळी, पारंब्या वेगळ्या, मुळे वेगळी; असे सर्व वेगवेगळे प्रत्यक्ष अनुभवाला येते. पण सूक्ष्म विचारांती लक्षात येते की, “आधी बीज एकले / बीज अंकुरले / रोप वाढले //” एका बारीकशा बीचाच हा सर्व विस्तार आहे. तसेच हा सर्व अनंत कोटी ब्रह्मांडाचा विस्तार एका ईश्वरी शक्तीचा विस्तार आहे. असे सर्व शास्त्रे आणि संतमहंत कंठरवाने सांगतात. त्यावर भाव, श्रद्धा ठेवली की, देव आपल्यातच आपल्याला भेटतो. या श्रद्धेनेच सर्व संशय दूर होतात. हे संशय दूर होण्यासाठी सदगुरुंना शरण जावे लागते. ते गुरु स्वतः अनुभवी असावे लागतात. गीतेत हे ज्ञान मिलविण्याचा उपाय सांगितला आहे.

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदश्रिनिः॥”

(शास्त्र जाणणाऱ्या आणि आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार झालेल्या सदगुरुंना तू शरण जा. त्यांची सेवा कर. त्यांना तुझ्या शंका विचार, म्हणजे ते तुला ज्ञानाचा उपदेश करतील. त्यांच्याकडून आत्मतत्त्व, ईश्वरस्वरूप जाणून घे.)

सदगुरुंनी सांगितलेल्या ज्ञानावर श्रद्धा ठेवून त्यांनी सांगितलेले साधन केले असता माणसाला अनुभव येतो. त्याचे सर्व संशय फिटतात.

तपशचर्या केल्याशिवाय देव भेटत नाहीत. तसेच दिल्याशिवाय आपल्याला काहीही परत मिळत नाही. जे सर्वस्व देतात, तेच या जगात चिरंजीव होऊन राहतात, हे आपण पाहातोच. “या हाताने द्यावे आणि त्या हाताने घ्यावे,” ही म्हणच आहे. भगवंताला आपण तन, मन, धन, दिले, तरच भगवंत स्वतःला आपल्या स्वाधीन करतात. तसेच ‘गुजेविण’ म्हणजे संतसंगतीत एकान्तात होणाऱ्या अत्यंत जिह्वाळ्याच्या गुह्य गोष्टीवाचून हित म्हणजे अत्यंत कल्याणकर असा हा अद्वैतसत्तेचा अनुभव कोणी सांगत नाही. साधुलोक आपला परमात्मविषयक अनुभव अमोल असल्यामुळे गुप्त ठेवतात. जसे कंजूष माणूस स्वतःला प्रिय असलेले धन अत्यंत गुप्त ठेवतो आणि आपल्याला अत्यंत प्रिय असणाऱ्याला व दक्षतेने ते सांभाळणाऱ्यालाच देतो, तसे संतलोक आपला ‘गुज’ - गुह्य अनुभव हरिप्राप्तीचा जिब्हाळा असणाऱ्यालाच देतात. भगवंतांनीसुद्धा अर्जुनाला म्हटले,

“सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दुद्धमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥”

(सर्वांत गुह्य असणारा हा माझा सर्वांत श्रेष्ठ उपदेश ऐक. तू मला अत्यंत प्रिय आहेस. म्हणून तुझ्या हिताचा हा उपदेश मी तुला सांगतो.)

माउली म्हणतात, दृष्टान्तांनी ही गोष्ट पूर्णपणे समजावून देता येणारी नाही. याला उपाय एकच आहे. तो म्हणजे साधूंचा संग. साधूंच्या संगतीनेच व्ही गुह्य गोष्ट जाणून घेऊन, त्याप्रमाणे साधना करून हा अनुभव घेतला पाहिजे. तरच संसारसागरातून तरून जाता येईल.

६- सूत्संगाचा महिमा

साधुबोध झाला नुरोनिया ठेला । रायींच मुराला अनुभवें ॥१॥
 कापुराची वाती उजल्ली ज्योती । रायींच समाप्ति झाली जैसी ॥२॥
 मोक्षरेखे आला भाग्ये विनटला । साधूचा अंकिला हरिभक्त ॥३॥
 ज्ञानदेवा गोडी संगति सज्जनीं । हरि दिसे जनीं वनीं आत्मतत्त्वीं ॥४॥

भावार्थः : साधूकदून आत्मज्ञान झाले असता मुमुक्षु देहाभिमानरहित होतो आणि आत्मानुभवाने आत्म्याशी एकरूप होतो. त्याची जीवदशा पूर्णपणे मावळते. जसा कापराला अम्नी लागताच ज्योत उत्पन्न होते, पण कापूर जळून जाताच कापूरही उरत नाही आणि ज्योतही उरत नाही. हरिभक्त जेव्हा साधूचा मुद्रांकित होतो, तेव्हा मोक्ष त्याच्या पायाशी येतो आणि हरिभक्तीच्या परम भाग्याने तो संपन्न होतो. श्रीज्ञानदेव म्हणतात, म्हणूनच मला संतांच्या संगतीतच गोडी वाटते. कारण त्यामुळेच मला श्रीहरी जनांत, वनांत आणि आत्मतत्त्वात असल्याचा अनुभव आला.

विवरण : ज्यांना शब्दबोधाने आपण आत्मस्वरूप आहोत, असे कळले आणि ज्यांनी साधनेने त्याचा साक्षात अनुभव घेतला तो साधू. श्रीएकनाथांनी त्यांचे वर्णन असे केले आहे - “जे सर्वांगी चैतन्यघन । जयां सगुण निर्गुण समसमान । जे निजजीवन सद्भावा ।” (चतुःश्लोकी भागवत-७). किंवा भगवद्गीतेत “उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः । (४.३४). या ठिकाणी ज्यांना ज्ञानी म्हणजे शास्त्र जाणणारे आणि तत्त्वदर्शी म्हणजे आत्मसाक्षात्कारी म्हटले आहे, ते साधू. अशा साधूंना शरण गेल्याने ते जो आत्मतत्त्वाचा बोध करतात, त्यांच्या संगतीत त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या भक्तिप्रेमाचा जो आस्वाद मिळतो, त्यामुळे मुमुक्षूचा देहाभिमान गळून पडतो. वेदान्तशास्त्रप्रमाणे एका परब्रह्मावाचून दुसरी वस्तूच नाही. पण आपण मात्र स्थूल, सूक्ष्म व कारण- शरीरे म्हणजे ‘मी’ असे समजतो.

ही सर्व काल्पनिक किंवा भासणारी आहेत. जसा अंधुक प्रकाशात दोरीवर साप भासतो, तसे अज्ञानमुळे हे सर्व विश्व त्या परब्रह्माच्या आधारावर भासते. दिवा आणल्याबरोबर तो साप 'नुरोनिया ठेला' होतो, म्हणजेच साप कुठेही न जातासुद्धा तिथल्यातिथेच नाहीसा होतो. तसेच साधुबोधाने आपले खेरे स्वरूप कळल्याबरोबर विश्वाचे भान तत्काळ लोप पावते, यालाच म्हणायचे 'नुरोनिया ठेला'. पुढे साधनेने त्याला आत्म्याचा साक्षात अनुभव येतो. यालाच 'ठार्यीच मुराला' असे म्हटले आहे.

यासाठी माउलींनी कापराचा सुंदर दृष्टान्त दिला आहे. कापूर पेटवल्यानंतर ज्योत उत्पन्न होते. पण कापूर संपत्ताच ज्योतही संपते. कशाचाही मागमूस उरत नाही. कापरासारखाच स्वच्छ अंतःकरणाचा हा मुमुक्षु, सदगुरु त्याला ज्ञानाच्या अग्नीने पेटवतात. तेव्हा त्याच्या ठिकाणी 'अहं ब्रह्मास्मि' या ज्ञानाची ज्योत पेटू लागते. त्यामुळे त्याचा जीवभाव जळून जातो व मी ब्रह्मस्वरूप आहे, एवढीच जाणीव त्याला उरते, हेच 'ठार्यीच मुराला' होणे होय.

'मी ब्रह्म आहे' या जाणिवेत 'मी' उरतोच. वेगळेपण उरते. ही जाणीव उरणे, हेही 'ज्ञानबंधन' आहे, असे माउली म्हणतात. हे ज्ञानबंधन श्रीहरीच्या भक्तीवाचून तुटत नाही. ज्ञानाच्या अग्नीत हे ज्ञानबंधन तोडण्याचे सामर्थ्य नाही. कारण ते ज्ञानानेच उत्पन्न झालेले आहे. हे 'ज्ञानबंधन' म्हणजेच मूळ माया होय. निर्विकल्प स्वरूपाच्या ठिकाणी 'अहं ब्रह्मास्मि' हे जे स्फुरण होते, हेच मूळ मायेचे लक्षण असे नाथादिक संत म्हणतात. या मीपणाच्या जाणिवेनेच द्वैतभ्रम होतो. जे काही 'द्रष्टा-दृश्य' स्वरूपाने स्फुरते, तो श्रीहरीच स्फुरतो, असे अनुभवाने कळून आल्यावर मीपण ठायीच्या ठायीच मुरते. पण पुन्हा मीपण स्फुरून आपल्या अस्तित्वाच्या जाणिवेने द्वैतभ्रम होऊ नये, म्हणून साधुपुरुष, स्वतः आत्मस्वरूप असून भक्ताच्या प्रेमाला विषय होण्याकरिता साकार झालेल्या सगुण श्रीहरीची प्रेमभक्ती करून 'मी ब्रह्म' ही जाणीव ठेवणाऱ्या मनाला निःशेष मुरवितात. श्रीहरिरूप प्रेमसागरात

बुडालेले मन पुन्हा जागे होत नाही. मन नाहीसे झाल्यावर मी देह किंवा मी ब्रह्म या दोन्ही अज्ञान-ज्ञानाच्या कल्पना नाहीशा होऊन निर्विकल्प श्रीहरीशी जीव समरस होतो. याला भक्तिदृष्टीने 'ठार्यांच मुराला' असे म्हणतात. हीच परमसिद्धी होय. श्रीनाथमहाराज म्हणतात, "निर्विकल्प स्वरूपप्राप्ती / अवश्य पावणे आहे चित्ती। तैं करावी भगवद्भक्ती। उत्कट प्रीति अविश्रम ॥" ही निर्विकल्प स्थिती अखंड नामस्मरणादी भक्तीने प्राप्त होते.

मोक्षाची दोन अंगे आहेत. दुःखनिवृत्ती व परमानंदप्राप्ती. त्यांपैकी दुःखनिवृत्ती जीव-ब्रह्माच्या ऐक्यस्वरूप ब्रह्मज्ञानाने होते; पण परमानंदाची प्राप्ती केवळ भक्तीनेच होते. अर्थात हरिभक्ताला केवळ प्रेमभक्तीने या दोन्ही अंगांची प्राप्ती होते.

जीवब्रह्मैक्यविचाराने आत्म्यावाचून दुसरा पदार्थच नसल्यामुळे द्वैताच्या अभावी दुःख होण्याचे कारणच नाही. हे वास्तविक खेरे असले तरी प्रारब्धभोगकाळी शरीराला दुःखाचे चटके सहन करावे लागतात. कारण ज्ञानाने सर्व जग खोटे वाढून दुःखही खोटे असल्यामुळे ते भासूनये, इतके दृढ अपरोक्ष ज्ञान भक्तीवाचून होत नाही, असे नाथ आदि संत म्हणतात. त्याची उदाहरणेही आपल्याला भक्तचरित्रात आढळतात. संत तुकाराम, संत मीराबाई, संत गोरा कुंभार, संत रामकृष्ण परमहंस इत्यादींच्या जीवनातील दुःखे पाहिल्यानंतर याची प्रचीती येते. भक्तीच्या योगाने श्रीहरिस्वरूप झालेले अंतःकरण, दुःख जाणत नाही. मोक्ष हरिभक्ताच्या रेखे म्हणजे पायातळी येतो. "मुक्ति लागती चरणी। ब्रह्मज्ञान लोटांगणी ।" हरिभक्ताला ब्रह्मज्ञान लोटांगण घालते, म्हणून मुक्तीही त्याचे पाय सोडत नाही.

ज्या हरिभक्तीने एवढा थोर अधिकार प्राप्त होतो, हे साधनही अतिशय सोपे आहे. श्रवण, कीर्तन, स्मरण यांसारख्या कोणालाही सहज करता येणाऱ्या या गोष्टी आहेत. हे साधन सुलभ असून सर्वज्ञ ते का करीत नाहीत, असे उद्धवाने भगवंतांना विचारले, तेव्हा भगवंत म्हणाले, "देवो

म्हणे भाग्येविण माझी भक्ती। न घडे निश्चिती उद्भवा ॥” माझ्या ठिकाणी भक्तिप्रेम उत्पन्न होण्यासाठी मोठे भाग्य पाहिजे. भगवद्भक्तीसारखे दुसरे भाग्य नाही. “याहीवरी पार्था। माझे भजनी आस्था। तयातें मी माथां। मुकुट करी।” (ज्ञानेश्वरी). या ओवीत ज्ञान्यापेक्षा हरिभक्ताच्या भाग्याचा मोठा गौरव केला आहे. हरिभक्त हा अत्यंत निरभिमान व विनीत असतो. अशा हरिभक्तालाच साधूचा मुद्रांकित म्हणतात.

माउली म्हणतात, जीवाला हा सर्व लाभ होतो, तो संतसंगतीने. म्हणून मला सज्जनसंगतीतच गोडी वाटते. याचे फळ मी प्रत्यक्ष अनुभवले आहे. संतसंगतीमुळे जनी म्हणजे जंगमसुष्टीत, बनी म्हणजे स्थावर सुष्टीत आणि आत्मतत्त्वी म्हणजे माझ्या आत्म्याच्या ठायी मला श्रीहरीवाचून दुसरे काही दिसतच नाही.

* * * *

७ - अभक्त ज्ञान्यांचा निषेध

पर्वताप्रमाणे पातक करणे । वज्रलेप होणे अभक्तांसी ॥१॥
नाहीं ज्यासी भक्ती ते पतित अभक्त । हरीसीन भजत दैवहत ॥२॥
अनंत वाचाळ बरळती बरळ । त्या केंचा दयाळ न पवे हरी ॥३॥
ज्ञानदेवा प्रमाण आत्मा हा निधान । सर्वाधीर्ण पूर्ण एक नांदे ॥४॥

भावार्थ: अभक्त पर्वतासारखी प्रचंड पापे करतो. त्याची ती पापे वज्रलेपासारखी त्याला कायम चिकटून राहतात. ज्यांना हरीविषयी प्रेम नाही, ते पापी होत, ते अभक्त होत. ते दुर्दैवी असल्यानेच हरीला भजत नाहीत. वेदान्त तत्त्वज्ञानाची अनंत रूपांनी व अनंत काळ बडबड केली तरी भक्तीवाचून हरी दयाळू असला, तरी पावत नाही. ज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, आत्मा हा स्वयंप्रमाण असून तोच माझे सर्वस्व आहे. तोच एकटा सर्वांच्या ठिकाणी पूर्णत्वाने नांदत आहे.

विवरण : जीव हा मुळात परब्रह्मस्वरूप असूनही तो स्वतःला परब्रह्माहून निराळा मानतो. हा पांचभौतिक देह म्हणजे 'मी' अशी त्याची ठाम समजूत आहे. या समजुतीमुळेच देहाने केलेल्या पाप-पुण्यांचा तो भोक्ता झाला आहे. “बळे देह मी म्हणता। कोटी ब्रह्महत्या माथां॥” अनादी काळापासून या देहाभिमानामुळे त्याच्याठिकाणी पर्वतप्राय पापे साचली आहेत. येथे 'पाप' हा शब्द पुण्य व पाप या दोहोंसाठी योजला आहे. भगवत्प्राप्ती करून न देणारे जे जे कर्म ते सर्व अध्यात्माच्या दृष्टीने पापच होय. श्रीमत् शंकराचार्य म्हणतात, “धर्मोऽपीह मुमुक्षुणां पापमेवोच्यते।” (मुमुक्षुच्या बाबतीत धर्मकर्मही पापच म्हटले गेले आहे.) श्रीमाउलीही म्हणतात, “स्वर्गं पुण्यात्मकं पापें येइजे। पापात्मकं पापें नरका जाइजे। मग मातें जेणें पाविजे। तें शुद्धं पुण्यं॥” (ज्ञाने. ९-३१६). जो नामस्मरणादिरूप भक्ती करीत नाही, त्याची पाप-पुण्यरूप दोन्ही प्रकारच्या पापांमुळे जन्म-मृत्युरूप संसारातून कधीच सुटका होत नाही. मूर्तीवर वज्रलेप केल्यानंतर तो जसा मूर्तीला घट्ट चिकटून बसतो, तसे पुण्य-पापाचे संस्कार सूक्ष्मदेहाला चिकटून बसतात. त्यासाठी माउलींनी युक्ती सांगितली ती भगवन्नामस्मरणाची. एका परमात्म्याशिवाय दुसरे काही नाही, असा ज्याच्या बुद्धीने निश्चय केला व ज्याची बुद्धी विषयसुखाची वासना सोडून देऊन सर्व कर्मे ईश्वराप्रीत्यर्थंच करू लागली, तो पापपुण्यरहित होतो. तात्पर्य, भक्त नामस्मरणादिकांनी पापपुण्यरहित होतात आणि अभक्तांची त्यांच्या फळांचा भोग घेण्यावाचून सुटका नाही. शिवाय ती भोगताना नवीन पापपुण्ये होतच असतात. म्हणूनच त्यांना वज्रलेप होतात, असे म्हटले आहे.

ज्यांची सगुण भगवंतांच्या ठिकाणी आवडी नाही, ज्यांचा हरिनामावर विश्वास नाही, म्हणून जे नामस्मरणादी भक्ती करीत नाहीत, त्यांना अभक्त म्हणावे. असा अभक्त श्रेष्ठ जातीत जन्मलेला असला, तरी पतितच होय. माउली म्हणतात, “तैसे भक्तिहीनाचे जिणे। जो स्वप्नींहि परी सुकृत नेणे। तेणे संसारदुःखासि भाणे। वोगरिले॥” अभक्ताकडून परमेश्वरप्राप्तिकारक

सुकृत स्वप्नातही घडत नाही. त्यामुळे त्याच्यापुढे संसाररूप ताटच नेहमी वाढलेले असते. ज्या नामस्मरणाने भगवंताची प्राप्ती होते व जे उच्चारण्यासही कोणतेच कष्ट करावे लागत नाहीत, असे नामस्मरण न करणारे मानव दैवहत म्हणजे हतभागीच म्हटले पाहिजेत. कारण भगवंतावर प्रेम आणि त्याच्या नामाचा उच्चार करण्याची इच्छा उत्पन्न व्हायची, तर पदरी पुण्याचा मोठाच साठा असायला हवा. “बहुता सुकृताची जोडी | म्हणुनि विडुली आवडी |” हेच खरे.

ज्ञानानेच मोक्षाची प्राप्ती होते हे खरे. पण ते नुसते शब्दज्ञान नव्हे. “अहं ब्रह्म अस्मि” असे नुसते तोंडाने म्हणणे हे झोपेतल्या बरळण्यासारखे आहे. अशी वेदान्तशास्त्रातील अनंत वाक्ये अनंतवेळा उच्चारली तरी भक्तीवाचून भगवंत भेटणार नाहीत. मोरोपंत यावर छान सांगतात. ते म्हणतात,

“हरिहरभक्ति-अनादर करिती धरिती मनात पंचदशी |
त्याच्या ज्ञानाग्रीने न जळे एकहि पटप्रपंचदशी ||”

(हरिहरभक्तीचा तिरस्कार करणाऱ्यांनी मनात सतत पंचदशी नावाच्या वेदान्तशास्त्राचे चिंतन केले, तरी त्याच्या त्या शब्दज्ञानाच्या अग्रीने प्रपंचरूप वस्त्राची एक दशी म्हणजे एक दोरासुद्धा जळणार नाही.) ज्या ज्ञानाने भगवंताची प्राप्ती करून घ्यायची, त्या भगवंताविषयीच भक्ती नसेल, तर त्या ज्ञानाचा काय उपयोग आहे ! म्हणूनच अशा ज्ञानाला बरळ, म्हणजे अर्थहीन बडबड म्हटली आहे. अशा बडबडीने श्रीहरी दयाळू असेल, तरी त्याला भेटणार नाहीत. नाथमहाराज म्हणतात,

“निर्विकल्प स्वरूपप्राप्ती | अवश्य करणे आहे चित्ती | तैं करावी भगवद्भक्ती | उत्कट प्रीति अविश्रम ||” मोक्षासाठी ज्ञान हवे असेल, तर तेही भगवंतच देईल, असा दृढविश्वास बाळगावा. गीतेत भगवंत म्हणतात,
“तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् |
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ||१०.१०||”

(नेहमी प्रेमाने माझे भजन करणाऱ्यांना मी असे ज्ञान देतो की, ज्याने ते मला प्राप्त होतील.)

श्रीज्ञानेश्वरमाउली म्हणतात, हा परमात्माच आत्मा असून आम्हांला त्याच्यावाचून काहीच प्रमाण वाटत नाही. प्रत्यक्षादी प्रमाणे आणि त्या प्रमाणांनी कळणारे जग आपल्याला कळते, ते या श्रीहरिरूप प्रमाणाने. त्याच्या सत्तेने सर्व वस्तु सत्तावान आहेत. निर्गुण व सगुण ही श्रीहरीची दोन्ही रूपे व्यापकच आहेत. येथे 'हा आत्मा' असे म्हणून सगुण निर्गुणाचे ऐक्य दाखविले आहे. 'सर्वाघटी' या पदाने सगुणाचे व्यापकत्व सांगितले. 'पूर्ण' या पदाने त्याच्या निरतिशय ऐश्वर्याचा बोध करून दिला. 'निधान' शब्दाने त्याच्या अनंत कल्याण गुणाचा निर्देश केला आणि 'नांदे' असे म्हणून अंतर्बाह्य सर्वत्र एका श्रीहरीचीच लीला असल्याचे सूचित केले.

* * * *

८ - सत्संगमहिमा

संतांचे संगती मनोमार्गगति । आकळावा श्रीपति येण पंथे ॥१॥
 रामकृष्ण वाचा भाव हा जिवाचा । आत्मा जो शिवाचा रामजप ॥२॥
 एकतत्त्वीं नाम साधिती साधन । द्वैताचें बंधन न बाधिजे ॥३॥
 नामामृत गोडी वैष्णवांलाधली । योगियां साधिली जीवनकळा ॥४॥
 सत्वर उच्चार प्रह्लादीं विंबला । उद्धवा लाधला कृष्णदाता ॥५॥
 ज्ञानदेव म्हणे नाम हें सुलभ । सर्वत्र दुर्लभ विरळा जाणे ॥६॥

भावार्थ : संतांच्या संगतीत राहून मनाची विषयांकडील धाव थांबवून लययोगाने किंवा ध्यानयोगाने श्रीहरीला प्राप्त करून घेतले पाहिजे. वाचेने प्रेमपूर्वक रामकृष्णादी नामांचा जप करणे हेच जीवाचे शुद्ध स्वरूप आहे. रामजप हाच शिवाचा आत्मा आहे. एकतत्त्वस्वरूप श्रीहरीच्या ठिकाणी स्फुरणाऱ्या नामाचे साधन ज्याने साधले, त्याला द्वैताचे बंधन उरत नाही. या नामामृताची गोडी

केवळ विष्णुभक्तांनाच लाभलेली आहे. पण योगसाधन करणाऱ्या योग्यांना केवळ जीवन दीर्घकाळ जगण्याची कला तेवढी साधली आहे. नारदांनी गर्भावस्थेतच प्रह्लादाला केलेला उपदेश दृढं श्रद्धेमुळे त्याच्या ठिकाणी पूर्ण ठसला आणि उद्धवाला त्याच्या अनन्य भक्तीमुळे स्वतः भगवान श्रीकृष्णांनी ज्ञानाचा उपदेश केला. श्रीज्ञानदेवमाउली म्हणतात, सर्वं साधनात नामोच्चारण हे अत्यंत सुलभ व श्रेष्ठ साधन आहे. शिवाय इतर साधनांनी हरिप्राप्ती कठीण आहे, हे एखादाच विरळा भाग्यवंत जाणतो.

विवरणः श्रीपती प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग कोणता ? तर प्रथम सत्संग करावा. सत्संगामुळे हरिनाम, हरिनामाचे प्रेम, भगवत्कथा इ. आवळू लागते आणि त्यामुळे मनाचा जो स्वाभाविक ओढा विषयांकडे असतो, तो अनायासे नाहीसा होतो. मनाच्या या स्वभावाचे माउलींनी मोठे मार्मिक वर्णन केले आहे. ते म्हणतात,

कां जें यया मनाचें एक निकें। जें हें देखिले गोडीचिया ठाया सोकें ।

म्हणुनि अनुभवसुखचि कवतुकें । दावीत जाइजे ॥

(ज्ञाने. ६-४२०)

मनाचा एक मोठा गुण असा आहे की, जेथे सुखाचा अनुभव येईल, तेथे ते स्थिर होते. म्हणून त्याला परमेश्वराच्या अनुभवसुखाचे कौतुक दाखवीत राहावे. संतांच्या संगतीत हीच गोष्ट घडून येते. त्यामुळे मनाला विषयानुभवाचा कंटाळा येऊन ईश्वरानुभवात गोडी वाढू लागते. मनोर्मार्ग म्हणजे मनाची विषयसुखाकडील धाव. तिची गती म्हणजे परमेश्वराच्या ठिकाणी लय किंवा स्थिरता. संतांचे वागणे नेहमी सगुण भक्तिप्रेमाने भरलेले असल्यामुळे त्यांच्या संगतीत भक्तिप्रेमाचे शिक्षण अनायासे मिळते आणि त्या प्रेमाने श्रीहरी आपलासा करता येतो.

सगुण श्रीहरी हा आपला आत्माच होय असे कळून आत्यावर त्याच्यावर आत्मवत प्रेम जडते व त्यामुळेच त्याच्या नामावरही तसेच प्रेम

जडते. त्या प्रेमामुळेच तुकाराममहाराज म्हणतात त्याप्रमाणे ‘माझी मज झाली अनावर वाचा। छैद या नामाचा घेतलासे॥’ अशी स्थिती होते. अशा रीतीने नामधारक भगवत्राममय होऊन नामाच्या द्वारे श्रीहरीच्या ठिकाणी अखंड समरस होऊन राहातो. म्हणून जितक्या प्रेमाने नामस्मरणाचा वाणीला चाळा लागेल, तितका जीव प्रेमरूप होत जाईल. वाचेने हरिनामस्मरण करणे हेच जीवाचे शुद्ध प्रेमस्वरूप होय व ते नामस्मरणाने साधते. जीव अज्ञानी असल्याने प्रथम त्याला हे उमगत नाही. पण शिव ज्ञानी असल्यामुळे त्याला रामनाम हा आपला परमप्रिय आत्माच वाटतो. ‘रामकृष्ण’ हे नामस्मरण म्हणजे जीवाचे ठिकाणी श्रीहरीविषयी असलेले वाचिक प्रेमच होय. ज्याप्रमाणे मूळ ‘आई, आई’ करून आईविषयीचे प्रेम वाचेने व्यक्त करते, तसाच जीव वाचेने नामस्मरण करून भगवंताविषयीचे प्रेम व्यक्त करतो.

एक तत्त्वी म्हणजे श्रीहरीच्या ठिकाणी. श्रीहरी हेच एक अद्वैत तत्त्व आहे. वस्तुतः शिव, जीव आणि जगत् या तीन वस्तू नसून एका श्रीहरीच्या ठिकाणी या तीन वस्तूंची कल्पना जीवाने केली आहे. आणि ही द्वैतकल्पनाच जीवाच्या संसारदुःखाला कारण आहे. एका प्रेमभक्तीने अखंड भगवदाकार चित राहिल्यास जगाचा आभास किंवा द्वैताचा आभास पूर्ण मावळतो. अत्यंत एकतत्त्वरूप सगुण श्रीहरीला प्राप्त करण्याकरता ज्यांनी नामस्मरणरूप साधनाचा उपयोग करून श्रीहरीला अंतःकरणात साठवले, त्यांना सर्वत्र श्रीहरीच्याच सत्तेचा अनुभव येत असल्यामुळे द्वैताचा भास मुळीच उरत नाही. भगवंताचे नाम व रूप दोन्ही निरूपाधिकच आहेत. नामस्मरणाच्या द्वारा श्रीहरीच्या दिव्य रूपाचे ध्यान होऊन सर्वत्र एकतत्त्वरूप श्रीहरीचाच प्रत्यय येतो.

भगवंताचे नाम हेच खेरे अमृत आहे. स्वर्गातील अमृत हे फक्त आयुष्याचा काळ वाढविणारे आहे. अविनाशी करणारे नाही. पण हरिनामामृताचे सेवन हरिरूप करणारे आहे. याची गोडी फक्त हरिभक्तांनाच कळते. विषयाकडील मनाची ओढ थांबवून भगवंताकडे प्रेम लागण्याकरता

प्रथम जरी नामस्मरण साधकाला प्रयत्नपूर्वक करावे लागेल, तरी पुढे ते स्वाभाविक होते. इतकेच नाही तर भगवत्प्राप्तीनंतरही अखंड चालू राहाते. सगुण भगवंताविषयी अखंड प्रेममय अंतःकरण असणे, हीच भक्ताची जीवन्मुक्त स्थिती आणि विदेह मुक्ती होय. भक्तीवाचून योगाचा अभ्यास करणाऱ्यांना हे प्रेमसमाधीचे सुख मिळत नाही. चांगदेवांना ज्ञानदेवांच्या भेटीनंतर हे सुख मिळाले. योगभ्यासाने चौदाशे वर्षांचे आयुष्य त्यांनी मिळवले पण त्या आयुष्याची सार्थकता भक्तांच्या भेटीनंतर झाली.

एका नामस्मरणाने प्रह्लाद पूर्ण भगवत्स्वरूप झाला आणि उद्धवाला भगवंतांनी मुक्तीवरील भक्तिरूप नामस्मरणाचा उपदेश केला. या उदाहरणांवरून हेही सिद्ध होते की, श्रीगुरुकृपेनेच हरिनामाचे प्रेम उत्पन्न होते आणि श्रीगुरुमुखाने घेतलेले नाम साक्षात्कार करून देते.

श्रीज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, हरिनाम हे अत्यंत सौषेव अचूक साधन आहे. इतर साधने कठीण आहेत. शिवाय त्यात विघ्नेही उत्पन्न होतात. पण नामस्मरणाची ही योग्यता जाणून त्यावर विश्वास ठेवणारा मात्र दुर्मिळ असतो. कारण,

जन्म जन्मांतरी । असेल पुण्यसामुग्री ।
तरीच नाम जिहाग्री । येईल श्रीरामाचे ॥

* * * * *

९ - विष्णुनामजपाचे श्रेष्ठत्व

विष्णुविणे जप व्यर्थत्याचे ज्ञान । रामकृष्णां मन नाहीं ज्याचें ॥१॥
उपजोनी करंटा नेणे अद्वय वाटा । रामकृष्णां पैठा कैसा होय ॥२॥
द्वैताची झाडणी गुरुविणे ज्ञान । त्या कैचें कीर्तन घडे नाहीं ॥३॥
ज्ञानदेव म्हणे सगुण हें ध्यान । नामपाठ मौन प्रपंचाचे ॥४॥

भावार्थ : रामकृष्णांच्या ठिकाणी ज्याचे मन रमत नाही, म्हणून जो विष्णूशिवाय इतर देवतांच्या नामाचा जप करतो, त्याचे ज्ञान

व्यर्थ होय. मनुष्यजन्माला येऊन ज्याने अद्वैताचा मार्ग किंवा अद्वितीय असा नामस्मरणाचा मौर्ग जाणला नाही, तो अभागीच होय. नामस्मरणाशिवाय रामकृष्णांच्या नामरूपांत मनाची स्थिरता कशी होईल बरे? सदगुरुवाचून द्वैतबुद्धी नाहीशी होऊन भगवत्स्वरूपाचे ज्ञान कसे होईल बरे? आणि हे ज्ञान झाल्यावाचून हरिनामसंकीर्तन घडू शकत नाही. श्री ज्ञानेश्वरमाउली म्हणतात, हरिनामपाठाने अंतःकरणात श्रीहरीचे सगुण ध्यान ठसले आणि त्यामुळे प्रपंचाचा भास मावळला.

विवरण : येथे 'विष्णु' शब्दाने विष्णूचे रामकृष्णादी अवतार गृहीत घरले आहेत. म्हणून केवळ विष्णुनामाचाच जप करावा, असा 'विष्णुविणे' याचा अर्थ नाही. तसेच 'विष्णुविणे' याचा अर्थ शिवनामाचा जप करू नये, असाही नाही. कारण वारकरी संप्रदाय हरि-हरांमध्ये भेद मानत नाही.

हरिहरा नाही भेद / करू नये वाद //१//

उजवे वाम भाग / तुका म्हणे एकचि अंग //२//

एकच परब्रह्म सत्त्वगुणाच्या आश्रयाने विष्णुरूपाने जगत्पालन करते तर तमोगुणाच्या आश्रयाने शिवरूपाने जगाचा संहार करते.

तुका म्हणे भक्तीसाठी हरिहर / अरूपाचे अक्षर विभाग हे //

शिव-विष्णू ही दोन्ही रूपे परब्रह्माची अविनाशी रूपे आहेत. म्हणून शिव-विष्णू किंवा त्यांच्या अवतारांवाचून अन्य ज्या प्रापंचिक सुखे देणाऱ्या देवता आहेत, त्यांच्या काम्य जपाचा येथे निषेध केला आहे.

उपाधीच्या अपेक्षेने ब्रह्माचे कारणब्रह्म व कार्यब्रह्म असे दोन भेद होतात. श्रीमत् शंकराचार्यांनी “अस्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्” असे जे परब्रह्माचे लक्षण केले आहे, ते कारणब्रह्म होय. कारणब्रह्म निरुपाधिक असून कार्यब्रह्म सोपाधिक आहे. कारणब्रह्माचे सामर्थ्य अमर्याद असून कार्यब्रह्माचे मर्यादित आहे. सगुण साकार शिव व विष्णू हे निरुपाधिक कारणब्रह्मच असून त्याचे अवतारही कारणब्रह्मच आहेत

व तेच भक्तीचे आलंबन आहेत. त्यांच्याखेरीज अन्य देवता या सोपाधिक व मर्यादित सामर्थ्याच्या आहेत. त्यांच्या नामजपाचा येथे निषेध केला आहे. कारण त्यांच्या नामजपाने त्या संतुष्ट झाल्या, तर ऐहिक वा पारलौकिक सुखे मिळवून देतील पण श्रीहरीची प्राप्ती करून देणार नाहीत. त्याचप्रमाणे अशा लोकांना निरुपाधिक हरिहरांच्या भक्तीवाचून अनुभवजन्य अद्वैत ज्ञानही होत नाही.

मनुष्यजन्माचे परम ध्येय भगवत्प्राप्ती हेच होय. जो मनुष्यजन्म प्राप्त होऊनही हे ध्येय साध्य करीत नाही, तो करंटा म्हणजेच दुर्दैवी होय. बरे! हे ध्येय साध्य करण्यासाठी फार कष्टही नाहीत. नामस्मरणासारखा अतिशय सोपा अद्वितीय मार्ग दुसरा नाही. शिवाय या साधनाने अद्वय अशा मोक्षमार्गाची प्राप्ती होते. असे रामकृष्णनाम जो कोणी घेत नाही, त्याचा रामकृष्णाच्या नामरूपाच्या ठिकाणी प्रवेश होत नाही आणि त्याला परमानंदरूप मोक्षही मिळू शकत नाही.

द्वैताचा अनुभव हाच सर्व दुःखांचे कारण होय. त्याची पूर्ण निवृत्ती झाली, तरच आनंदरूप श्रीहरीशी समरस होऊन स्वतःला आनंदरूप होता येते. ही स्थिती प्राप्त होण्याकरता श्रीहरीच्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान झाले पाहिजे. हे ज्ञान स्वानुभवी सदगुरुच करून देऊ शकतात.

“सदगुरुवांचोनी नाम नये हाता। साधन साधितां कोटिगुणे ॥१॥
नामदेव म्हणे सदगुरुपासोनी। नाम घ्या जाणोनी नाना काही॥४॥
गीतेत भगवंतानीही ज्ञान सदगुरुंकडूनच घेण्यास सांगितले आहे.
“उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।” (४.३४)

(साक्षात्कारी व शास्त्रज्ञानी गुरु तुला ज्ञानाचा उपदेश करतील.)

असे ज्ञान प्राप्त झाल्याशिवाय नामसंकीर्तन घडू शकत नाही. श्रीसदगुरुकृपेने श्रीहरीचे यथार्थ ज्ञान, ज्ञानामुळे श्रीहरीविषयी स्वाभाविक असीम प्रेम आणि त्या प्रेमामुळे त्याच्या नामरूपाचे अखंड स्मरण व चिंतन होऊ लागते. वेदान्ताची पुस्तके वाचून स्वबुद्धीने मिळविलेले शाब्दिक ज्ञान

व्यर्थ आहे. त्याने भगवत्स्वरूपाचा अनुभव येऊ शकत नाही. म्हणूनच माउली म्हणतात,

“जेणे अंतःकरण बोधलें। संकल्पा नये ॥
जयाचेनि वाक्य उजियडें। जाहलें चित्त निधडें ॥
ब्रह्माचेनि पाडें निःशंक होय ॥ ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहेल ।
तैं मोहांधकार जाईल । जैं श्रीगुरुकृपा होईल । पार्था गा ॥”

(ज्ञाने. अ. ४-१६८-१७१)

श्री ज्ञानेश्वर माउली म्हणतात, ज्या श्रीहरीचे नामस्मरण करायचे त्याचे ध्यान सगुण आहे. नाम आणि रूप यांचा नित्य संबंध असल्यामुळे नाम घेतल्याबरोबर रूपही लक्षात येते.

‘श्रीहरी सगुण आहे’ याचा अर्थ तो षट्कृष्णसंपन्न आहे. पण सत्त्व-रज-तम या मायागुणांनी रहित आहे; म्हणून निर्गुण आहे. तो साकार दिसतो तेव्हा त्याचा आकार मायेच्या गुणांनी तयार झालेला नसून भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठी तो स्वतःच्या इच्छेनुसार आकार धारण करतो. म्हणूनच तर जन्माच्या वेळी श्रीकृष्णांनी वसुदेव-देवकींना चतुर्भुज रूप दाखविले आणि त्यांच्या प्रार्थनेवरून पुन्हा बालरूप धारण केले. असेच इतरही अनेक प्रसंग पुराणांत आलेले आहेत. अशा रीतीने श्रीहरी सगुण-साकार असूनही निरूपाधिक आहे. म्हणून सगुण श्रीहरीची प्राप्ती हीही निर्गुण परब्रह्माचीच प्राप्ती होय. याच अर्थनि माउली म्हणतात की, मला सगुण ध्यानाने प्रपंचाचा विसर पडला.

प्रारब्धवळाने भक्तिरहित ज्ञान्याला समाधी-अवस्थेखेरीज अन्य वेळी जग सत्य वाटते, तसे भक्तांचे होत नाही. त्यांना अखंड भगवत्प्रेमरूप समाधी असते, त्यामुळे प्रपंचाचा निःशेष विसर पडतो. भक्तप्रेमाने सच्चिदानन्दघन साकार झालेला परमात्मा नामस्मरणाने भक्तहृदयात शिरला म्हणजे त्या अंतःकरणात जगत्स्फूर्तीला वाव नसतो.

१० - नामस्मरणच प्रमाण

त्रिवेणी संगमी नाना तीर्थे भ्रमीं । चित्त नाहीं नामीं तरी तें व्यर्थ ॥१॥
 नामासी विन्मुख तो नर पापिया । हरिवीण धांवद्यान पवे कोणी ॥२॥
 पुराणप्रसिद्ध बोलिले वाल्मिक । नामें तिन्ही लोक उद्धरती ॥३॥
 ज्ञानदेव म्हणे नाम जपे हरीचें । परंपरा त्याचें कुळ शुद्ध ॥४॥

भावार्थ : गंगा, यमुना, सरस्वती या तीन पवित्र नद्यांच्या त्रिवेणीसंगमात स्नान केले किंवा यासारख्या अनेक तीर्थक्षेत्री जाऊन स्नानदानादी केले; पण श्रीहरीच्या नामस्मरणात प्रेमभाव नसेल, तर ते सर्व व्यर्थ आहे. हरिनामाविषयी जो विन्मुख असेल, तो मनुष्य पापीच होय. अशा पाप्याचा उद्धार श्रीहरीशिवाय दुसरा कोण करू शकणार आहे? नामस्मरणाने उद्धरून गेलेले, पुराणरचनेमुळे प्रसिद्ध असलेले वाल्मीकी क्रषी स्वानुभवाने सांगतात की, नामानेच तिन्ही लोकांचा उद्धार होतो. श्रीज्ञानदेव महाराज म्हणतात, जो हरिनामाचा जप करतो, त्याचे कुळ पिढ्यानपिढ्या शुद्ध होते.

विवरण : पापे ही भगवत्प्रासीला प्रतिबंधक असतात. संसारातील निरनिराळी दुःखे हेही पापाचेच फळ आहे. निरनिराळ्या प्रकारची पापे नाहीशी होण्यासाठी तीर्थाटन करण्याची शास्त्रांची आज्ञा आहे. पवित्र तीर्थांत श्रद्धापूर्वक स्नान करण्याने चित्त शुद्ध होते. चित्तातून राजस, तामस पापवासना निघून गेल्या की चित्त सान्त्विक वनते. 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्' सत्त्वगुणामुळेच ज्ञान उत्पन्न होते. भगवत्साक्षात्कारासाठी सत्त्वगुणाचीच आवश्यकता आहे. भगवंतांनी तीर्थाच्या ठिकाणी सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष करण्याचे सामर्थ्य ठेवले आहे. अशा तीर्थांत स्नान, दान इत्यादीनी पाप नाहीसे होऊन सत्त्वगुण वाढतो, हे खरे; पण हरिनामस्मरणपूर्वक ते केले, तरच. अन्यथा ते व्यर्थ होय. कारण तीर्थांना सामर्थ्य दिले ते भगवंतांनी. पापी लोकांच्या स्नानादिकांनी जेव्हा तीर्थेही पापयुक्त बनतात, तेव्हा ती

भगवत्स्मरण करणारे साधू केव्हा येऊन आपल्यात स्नान करून आपल्याला पवित्र करतील याची बौट पाहात असतात. संत तीर्थात स्नान करतात, तेव्हा संत नव्हेत तर तीर्थे पवित्र होतात. हरिनामस्मरणाचे हे महत्त्व आहे. केवळ तीर्थाटनच नव्हे, तर कोणतेही वैदिक, पौराणिक कर्मसुद्धा स्मरणाने पूर्णतेला जाते. मग त्यात काही कारणाने अपूर्णता राहिली तरीही.

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

सर्वं संपूर्णतां याति सद्यो बन्दे तमच्युतम् ॥

(ज्यांच्या स्मरणाने आणि नामोच्चारणाने तप, यज्ञ इ. कोणत्याही क्रिया काही न्यून न राहता संपूर्ण होतात, त्या अच्युतांना मी वन्दन करतो.) प्रत्येक धर्मकृत्याच्या शेवटी वरील श्लोक म्हणून श्रीविष्णुंचे स्मरण व नामोच्चारण करण्यात येते, त्याचे कारण हेच. शिवाय तीर्थाटन वगैरे श्रद्धावानांनाच फळ देतात; तर हरिनामस्मरण, चुकून अग्रीवर पाय पडला तरी भाजतो, तसे श्रद्धा नसलेल्याचेही दोष नाहीसे करते.

याच आशयाचा एक श्लोक गरुडपुराणातही आला आहे.

गंगास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।

यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्वरौ ॥

(हजारो गंगास्नानांमुळे आणि कोट्यवधी पुष्कर-तीर्थ-स्नानांमुळे जे पाप ल्याला जाते ते पाप श्रीहरिस्मरणाने ल्याला जाते.)

तीर्थाचे स्वामी भगवान. त्यांचाच अनादर केल्यास आपल्या स्वामीचा अनादर करणाऱ्याची पापे तीर्थे कशी नाहीशी करू शकतील ?

हरिनामावाचून तीर्थादी प्रायश्चित्ताने अनंत जन्मांतली अनंत पापे नाहीशी होऊ शकत नाहीत व ‘हरिनामाचा अनादर’ हे पाप वर हरिनामाचा आदरपूर्वक जप केल्याशिवाय कशानेही नाहीसे होऊ शकत नाही. अशा पापी पुरुषाला एका भगवंतांशिवाय कोणीही तारणारा नाही. संतश्रेष्ठ गुलाबराव महाराज म्हणतात-

पुढती पापे करणार नाही। ऐसी आण वाहूनि पाही।
पुढती पापे न करिता लवलाही। नामे जळती पापशिखर॥

(सूक्तिरत्नावली, भाग १४)

सर्व देवता कर्मप्रमाणे (श्रीहरींनीच निर्माण केलेली) फले देतात आणि त्यामुळे जन्ममरणाच्या चक्रातून कधीच मुक्तता होऊ शकत नाही. पण श्रीहरीचे नाव कर्माचे निर्दालन करून सदगती देणारे व संसारबंधनातून सोडविणारे आहे.

जे हरिनामी विन्मुख। पाहो नये त्यांचे मुख।
त्यासी नाही इहपर सुख। मोक्ष तो नाहीचि की तयाते॥

(वामन पंडित-यथार्थदीपिका-अ. ९)

त्याचप्रमाणे सर्व पातकांचे मूळ जी अविद्या अर्थात देहालाच आत्मा समजणे, हे पापाचे मूळ हरिनामाशिवाय कधीही क्षीण होत नाही.

आयुष्याच्या पूर्वार्धात हत्येसारखी निर्घृण पापे करणारा वाल्या कोळी श्रीरामनामाच्या प्रभावाने ‘वाल्मीकी ऋषी’ झाला. त्यांनी रामायण रचून जगाला गर्जून सांगितले की रामनामाच्या प्रभावाने त्रैलोक्याचा उद्धार होतो, हे भी माझ्या अनुभवाने सांगतो.

राम त्वतोऽधिकं नाम इति मे निश्चिता मतिः।

त्वया तु तारिताऽयोध्या, नाम्ना तु भुवनत्रयम्॥

(अध्यात्मरामायण)

(हे रामा, तुमच्याहून तुमचे नाव अधिक श्रेष्ठ आहे, असे माझे निश्चित मत आहे. कारण तुम्ही केवळ अयोध्येचा उद्धार केला. पण तुमच्या नावाने त्रैलोक्याचा उद्धार केला.)

म्हणून माउली म्हणतात-श्रीहरीच्या नामाचा जप करणाराच शुद्ध होतो, असे नव्हे तर त्याचे कुळसुद्धा पिढ्यानपिढ्या शुद्ध होते.

११ - नाममहिमा वेदांना अगम्य

हरिउच्चारणीं अनंतं पापराशी । जातील लयासी क्षणमात्रे ॥१॥

तुण अग्रिमेळं समरस झालें । तैसे नामें केलें जपतां हरि ॥२॥

हरिउच्चारणीं मंत्र हा अगाधा । पळे भूतबाधा भेणें याचे ॥३॥

ज्ञानदेव म्हणे हरि माझा समर्थ । न करवे अर्थं उपनिषदां ॥४॥

भावार्थः : 'हरि' नामाच्या उच्चाराने अनंत पापांचे ढीग क्षणभरात लयाला जातात. ज्याप्रमाणे (वाळलेले) गवत आगीला मिळताच आगरूप होऊन जाते, तसे हरिनामाच्या जपाने पापाचे भस्म होऊन साधक हरिरूप होतो. हरिनामाचा उच्चार हा एवढा प्रभावी मंत्र आहे की, याच्या भयाने भूतबाधा नाहीशी होते. श्रीज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, माझा हरी एवढा सामर्थ्यवान आहे की, त्याचे सामर्थ्य व स्वरूप उपनिषदांनाही न कळण्यासारखे आहे.

विवरणः : भगवंतांच्या नामाचा महिमा अगाध आहे. कारण नाम व नामी एकरूप असल्यामुळे भगवंत जसे षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आहेत, तसेच त्यांचे नामही आहे. कित्येक ठिकाणी तर भक्तांनी भगवंताहून त्यांचे नाम अधिक श्रेष्ठ असल्याचे म्हटले आहे. 'राम' या केवळ नामाने पाषाण समुद्रावर तरल्याचे रामायणात वर्णन आहे. कविवर्य मोरोपंत केकावलीत म्हणतात-

तुम्हां समचि हें गुणे, अणु उणे नसे नाम, हा ।

दिसे अधिकही तसा गुण तुला असेना महा ॥

सदैव भलत्यासही सुलभ आणखी गायका ।

(हे जगन्नायका, तुमचे नाम तुमच्यासारखेच श्रेष्ठ आहे. त्यात तुमच्याहून जराही उणेपणा नाही. उलट त्यात हा अधिक गुण आहे की, ते कोणाही भक्ता-अभक्ताला सहज घेता येण्यासारखे आहे.)

कविवर्य वामनपंडितही नामसुधेत म्हणतात-

न कळता पद अग्निवरी पडे न करि दाह असे न कधी घडे ।
अजितनाम वदो भलत्या मिसें सकल पातक भस्म करी तसे ॥

(विस्तवावर चुकून पाय पडला तरी भाजत्याशिवाय राहात नाही, तसे भगवंतांचे नाव कोणत्याही निमित्ताने घेतले गेले, तरी ते सर्व पापे नाहीसे करते.)

संतश्रेष्ठ गुलाबराव महाराज आत्मप्रचीतीने सांगतात -
जाणोनि नाम घेता वासनाक्षय । नेणोनि नाम घेता पापमात्रक्षय ॥२९२॥
भ्रमेहि नामाची फलप्राप्ती । येणे अधिक विश्वास वाढला चित्री॥
की, उपासनेहुनि नामगति । श्रेष्ठ जाहली ॥२९३॥

(संप्रदायसुरतरु-अ. २)

म्हणूनच माउली म्हणतात, हरिनामाच्या उच्चाराने अनंत पापराशी तत्काळ नाहीशा होतात.

गवताची जेव्हा अग्नीशी भेट होते, तेव्हा त्या गवताचे स्वतंत्र अस्तित्व उरत नाही, तर त्याचाच अग्नी होतो. आणि हे क्षणार्धात होते. त्याचप्रमाणे निषेने नाम घेणाऱ्या साधकाचे स्वतंत्र अस्तित्व नाहीसे होऊन एका क्षणात तो हरिरूप होतो. तो स्वतः तर हरिरूप होतोच; पण सर्व विश्वही त्याच्या दृष्टीने हरिरूप होते. भक्तशिरोमणी प्रह्लादाला भगवान सर्वत्र दिसत. म्हणूनच हिरण्यकशिष्यूने जेव्हा ‘भगवान सर्वत्र आहे, तर या खांबावर ठोसा मारला, तत्क्षणीच त्या खांबातून प्रचंड गर्जना करीत नृसिंहरूपात भगवान प्रगट झाले. प्रह्लादाच्या भक्तीचा हा प्रभाव होता. अखंड नामस्मरणाने वासनाक्षय होऊन साधकाची देहबुद्धी विराम पावते व तो भगवद्रूप होतो. ज्ञानाने देहादी नामरूपे सोडून जीवात्म्याचे निर्गुण ब्रह्माशी ऐक्य होते, तर भक्तीने भक्त देहादी नामरूपासह सच्चिदानन्दभगवत्स्वरूप होतो. नामाने ही किमया घडते, असे माउली सांगतात.

श्रीहरीचे नाम हा एक अतिशय सामर्थ्यसंपन्न मंत्र आहे. या मंत्राच्या भयाने सर्व भूतबाधा नाहीशी होते. ‘भूतबाधा’ या शब्दाचे तीन अर्थ होतात. एक नेहमीचा पिशाचबाधा हा अर्थ. भगवतात पिशाचादिकांना ‘विष्णोनमग्रहणभीरवः ।’ म्हटले आहे. पिशाचादिक भगवत्तामश्रवणाने पळून जातात. दुसरा अर्थ पंचभूतात्मक जे विश्व, त्या विश्वात होणाऱ्या आधिभौतिक, आध्यात्मिक व आधिदैविक स्वरूपाच्या बाधा म्हणजेच पीडा. या पीडांचा नाशाही श्रीहरिनामस्मरणाने होतो. तिसरा महत्त्वाचा अर्थ जन्ममरणचक्रातून मुक्ती. आपल्याला जी दुःखे भोगावी लागतात, ती स्थूलशरीर, सूक्ष्मशरीर व कारणशरीर यांच्यामुळे. ही शरीरे हे पंचमहाभूतांचे कार्य असल्यामुळे या शरीरांमुळे होणाऱ्या पीडेलाही भूतबाधा म्हणता येते. वासना आहेत, तोपर्यंत पाप-पुण्ये आहेत. आणि पाप-पुण्यांचा परिणाम म्हणून ही शरीरे जीवाला धारण करावी लागतात. पण श्रीहरीच्या नामस्मरणाने सर्व पाप-पुण्ये नाहीशी झाली की, पुन्हा जन्म घ्यावा लागत नाही. अर्थात या शरीरांपासून जीवात्मा कायम मुक्त होऊन भगवत्स्वरूप होतो. कविर्वर्य मोरोपंत मंत्रभागवतात म्हणतात-

भगवत्तामोच्चारें सकलहि पापें सवासने जळती ।

मळती न नामधारक, पळती यमदूत, विघ्नही टळती ॥

नामस्मरणाने अखंड भगवत्प्रेम प्राप्त झाल्यावर भक्तांचा प्रारब्धभोगही त्यांना सुखदुःखे देऊ शकत नाही. तुकाराममहाराजांनीही असाच निवाळा दिला आहे-

तुका म्हणे नोहे बाधा । आणिक कदा भूतांची ॥

श्रीज्ञानेश्वरमाउली! म्हणतात, माझा श्रीहरी असा समर्थ आहे, त्याची स्वरूपस्थिती अशी अतकर्य आहे की, तिचे वेदांनाही वर्णन करता येत नाही. या नाममहिम्याचे वर्णन करताना माउली म्हणतात-

तत्त्वमस्यादिवाक्यं उपदेशु । नामाचा अर्धांशु नाही तेथे ॥

(‘तत्त्वमसि’ इत्यादी महावाक्यांच्या विचाराने प्राप्त होणारी स्थिती, नामस्मरणाने प्राप्त होणाऱ्या स्थितीच्या अर्ध्या अंशानेसुद्धा नाही.)

उपनिषदांनी जीव-ब्रह्माचे ऐक्य पटवण्याकरिता ‘तत्त्वमसि’, ‘अहं ब्रह्मास्मि’, ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’, ‘अयमात्मा ब्रह्म’ अशी चार महावाक्ये सांगितली आहेत. ज्ञानमार्गात आत्मज्ञानासाठी या महावाक्यांचा उपदेश केला जातो. परंतु हा उपदेश अव्यक्तविषयक असल्याने यामध्ये कलेश अधिक आहेत.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । (गीता अ. १२)

पण श्रीहरीच्या नामाचे अभेद्य कवच घातले असता क्लेश मुठीच होत नाहीत आणि निर्गुण ब्रह्मप्राप्ती सहजासहजी होते.

* * * * *

१२ - भावबळाने श्रीहरीची प्राप्ती

तीर्थं ब्रतं नेम भावेविण सिद्धिं । वायांचि उपाधि करिसी जना ॥?॥

भावबळे आकले येन्हवीं नाकले । करतवीं आंवळे तैसा हरि ॥?॥

पारियाचा रवा घेतां भूमीवरी । यत्ल परोपरी साधन तैसें ॥?॥

ज्ञानदेव म्हणे निवृत्ति निर्गुण । दिधलें संपूर्ण माझे हातीं ॥?॥

भावार्थः अंतःकरणात भगवत्प्रेम नसेल तर तीर्थयात्रा, ब्रतवैकल्ये, नेमधर्म इत्यादी साधनांनी भगवंताची प्राप्तिरूप सिद्धी मिळत नाही. हे माणसा, हे तुझे सर्व प्रयत्न व्यर्थ आहेत. हातावर ठेवलेला आवळा जसा स्पष्ट दिसावा, तसा भावबळाने भगवंत स्पष्ट दिसू लागतो, कळू लागतो. त्याखेरीज अन्य कशानेही कळत नाही. जमिनीवर पडलेला पान्याचा कण उचलून घेण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी तो उचलून घेता येत नाही. त्याप्रमाणे शुद्ध भावावाचून केलेल्या साधनांनी भगवंतांचे आकलन होत नाही. श्रीज्ञानदेवमहाराज

म्हणतात, श्रीनिवृत्तिनाथ हे मायागुणरहित असून त्यांनी या निर्गुण ज्ञानाचे संपूर्ण रहस्य माझ्या हाती सोपविले. त्यामुळे भगवत्स्वरूपाचे मला आकलन झाले.

विवरण : तीर्थयात्रा करणे; अनेक प्रकारची ब्रते, उपवास करणे; प्रातःस्नान, विशिष्ट वस्तू खाणे किंवा सोडणे यांसारखे नियम करणे ही सर्व वेगवेगळ्या शास्त्रांनी ईश्वरप्राप्तीची साधने म्हणून सांगितली आहेत. परंतु अंतःकरणात जोपर्यंत भगवंताविषयी निःसीम प्रेम नसेल, तोपर्यंत यंत्रवत केलेल्या अशा प्रकारच्या साधनांचा काहीही उपयोग होणार नाही. माउलींनी ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायात ही कर्मे कशी करावीत, याविषयी स्पष्ट दिग्दर्शन केले आहे. माउली म्हणतात - “अर्जुना, तू जी जी कामे करशील, जे जे भोग भोगशील, नाना यज्ञयाग करशील, सत्यात्री दान देशील, सेवकांना वेतन देशील, नाना प्रकारची तपादी ब्रते, साधने करशील, त्या सर्व क्रिया ज्या रीतीने जशा होतील तशा माझ्या प्रीत्यर्थ माझे ध्यान ठेवून करीत जा. पण मनात ‘मी अमुक केले’ अशी कर्तृत्वाभिमानाची जराही आठवण येणार नाही अशा रीतीने स्वच्छ धुऊन ती कर्मे मला अर्पण कर.”

व्यवहारात आपण पाहतोच की, प्रत्येक कर्माच्या मागे “मी केले” हे असतेच. “मी अमुक तीर्थयात्रा केल्या, इतक्या देणग्या दिल्या, इतके नोंकर-चाकर मी पोसतो” इत्यादी स्वरूपाची वाक्ये हरघडी आपण ऐकतो, बोलतो. ज्याला संसारचक्रातच जन्मोजन्म राहायचे असेल, त्याला हा भाव ठीक आहे. पण ज्याला भगवंतापाशी जायचे आहे, त्याने माउलींचे म्हणणे ध्यानात घेऊन त्यानुसार वागण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कारण कर्तृत्व-भोक्तृत्व हीच जीबाची उपाधी आहे. तीर्थयात्रादी साधनात हा कर्तृभाव सोङ्ग देता आला आणि सर्व काही भगवत्प्रीत्यर्थ, त्यांच्या आज्ञेनेच आहे, हा भाव ठेवता आला, तरच परमार्थात त्यांचा उपयोग होतो. कर्तृत्व नसेल तर भोक्तृत्वही नाही. भोक्तृत्व नसेल, तर पुनर्जन्म नाही. संसारसागरातून पार होण्याची ही युक्ती आहे.

श्रीहीरीची प्राप्ती हे कर्माचे फळ नव्हे. कारण कर्म नाशिवंत असल्याने त्याचे फळही नाशिवंत असते. आणि भगवंत तर नित्य आहेत. म्हणून त्यांच्या प्राप्तीचे साधनही नित्यच असले पाहिजे. भगवंतावाचून दुसरी नित्य वस्तूच नसल्याने त्यांच्या प्राप्तीचे साधन स्वतः तेच अर्थात त्यांचेच सगुण नामरूप हे आहे. हा भाव मनात ठेवून त्याच्या बळाने म्हणजेच दृढ विश्वासाने नामस्मरण केल्यास हातातील आवळा जितक्या स्पष्टपणे आपल्याला कळतो, तितक्याच स्पष्टपणे भगवंत आपल्याला कळू लागतात. दृढ श्रद्धेने मन निःशंक होते व निःसीम प्रेमाने केलेल्या नामस्मरणाने चित्त भगवदाकार होते. याविषयी तुकारामहाराज म्हणतात,

कळे न कळे ज्या धर्म। ऐका सांगतो रे वर्म।
 माझ्या विठोबाचे नाम। अट्ठाहासे उच्चारा ॥१॥
 तो या दाखवील वाटा। ज्या पाहिजे त्या नीटा।
 कृपावंत मोठा। पाहिजे तो कळवळा ॥२॥
 तुका म्हणे मोळ। नलगे घावे, वेचा बोळ।
 विड्गुल विड्गुल। ऐसा छंद मनासी ॥३॥

वास्तविक पाहता आवळ्याची उपमाही अपुरीच आहे. कारण अंतःकरणाला आवळ्याचे ज्ञान होते खरे; पण अंतःकरणाहून आवळा वेगळा राहतो. आणि भगवंतांचे चित्ताला जेब्हा ज्ञान होते, तेब्हा चित्तच भगवत्स्वरूप होते. इतक्या प्रत्यक्षपणे भगवंतांचे ज्ञान होते.

जमिनीवर पडलेला पारा उचलायला गेलो, तर तो उचलता तर येतच नाही, उलट त्याचे बारीक बारीक कण विखरून जातात, म्हणजेच हे सारे प्रयत्न व्यर्थ होतात. तसेच तीर्थयात्रा, ब्रतवैकल्यादी साधनांसाठी खूप कष्ट करावे लागतात पण तेथे भगवत्प्रेम नसेल, तर हे सर्व प्रयत्न व्यर्थ ठरतील. अनेकजण तर ही साधने सकाम भावनेनेच करतात. काहींनी निष्कामपणे केली तरी त्यामुळे चित्तशुद्धी होते, पण भगवत्प्राप्ती होत नाही. भक्ती हा एकच भगवत्प्राप्तीचा मार्ग आहे. भक्तीत अहंकाराला मुळीच स्थान नाही.

जेथे अहंकार उत्पन्न होतो, तेथे भगवंत राहात नाहीत. रासलीलेच्या प्रसंगी गोर्पना अहंकार उत्पन्न झाला, तेव्हा ते तात्काळ अंतर्धान पावले. जेव्हा अहंकार वितळला, तेव्हा पुन्हा प्रगट झाले.

इतर साधनात साधन वेगळे व साध्य वेगळे असते. पण नामस्मरणाच्या साधनात साधन व साध्य एकच श्रीहरी आहे. “बीज आणि फळ / हरीचे नाम” असे श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, ते याच अर्थानि.

श्री ज्ञानदेव महाराज म्हणतात, माझे सदगुरु निवृत्तिनाथ निर्गुण म्हणजे मायागुणांनी रहित असून त्यांनी सगुण साकार रूपातच स्वतःची गुणातीत स्वरूपस्थिती संपूर्णपणे मला प्राप्त करून दिली. सदगुरु हे सत्शिष्याला

“आपणासारखे करिती तात्काळ / नाही काळवेळ तयांलागी //”

म्हणजे ते सत्शिष्याला तत्काळ स्वस्वरूपाची अर्थाति परब्रह्मस्वरूपाची स्थिती प्राप्त करून देतात. अशी परमानंदाची स्थिती श्रीनिवृत्तिनाथांनी आपल्याला प्राप्त करून दिली, असे सांगून त्यांच्याविषयीची कृतज्ञता माउर्लीनी व्यक्त केली आहे.

* * * * *

१३ - हरिचिंतनात समाधान

समाधि हरीची समसुखेंविण । न साधेल जाण द्वैतबुद्धी ॥१॥
बुद्धीचे वैभव आन नाहीं दुर्जें । एका केशवराजें सकळ सिद्धी ॥२॥
ऋद्धिसिद्धिनिधि अवधीच उपाधी । जंव त्या परमानंदी मन नाहीं ॥३॥
ज्ञानदेवा रस्य रमलें समाधान । हरीचें चिंतन सर्वकाळ ॥४॥

भावार्थ : मी निराळा व देव निराळा अशी द्वैतबुद्धी जोवर आहे आणि ‘जीव हाच ब्रह्म’ असे एक्यज्ञान जोवर नाही, तोवर हरीशी ऐक्य साधणार नाही. सर्वत्र व्यापून राहिलेल्या परमात्म्याचा अनुभव घेणे, यातच बुद्धीचा मोठेपणा आहे. एका श्रीहरीच्या नामस्मरणानेच

ही सिद्धी प्राप्त होते. जोवर त्या परमानंदस्वरूप श्रीहरीमध्ये मन रमत नाही, तोवर त्रिद्वी, सिद्धी, निधी इ. सर्व काही उपसर्गच आहेत.

श्रीज्ञानदेव महाराज म्हणतात, सर्वकाळ हरिचिंतनानेच मला रम्य समाधान प्राप्त झाले.

विवरण : समसुख म्हणजे जीव ब्रह्म सम आहेत, या ज्ञानामुळे प्राप्त होणारे सुख. अर्थात 'अहं ब्रह्म अस्मि' हे जीव व ब्रह्म यांच्या ऐक्याचे ज्ञान जेव्हा जीवाला होते, तेव्हा तो आत्मानंदाचा अनुभव घेऊ लागतो. जोवर हा साक्षात्कार त्याला होत नाही, तोवर त्याची द्वैतबुद्धी जात नाही. आणि जोवर द्वैतबुद्धी जात नाही, तोवर हरीची समाधी म्हणजे हरीशी एकरूपता साधणे शक्य नाही. म्हणून ब्रह्मरूप होण्यासाठी जीव-ब्रह्मैक्यज्ञानाची आवश्यकता आहे. (हा एक अर्थ.)

(दुसरा अर्थ) जीव -ब्रह्मैक्यज्ञानाशिवायही हरीशी एकरूपता हरिनामस्मरणाने साधता येते. शिवाय द्वैतबुद्धीही कधी उत्पन्न होत नाही. कारण हरिनामस्मरणाने सान्या पापांचा नाश होतो. त्यामुळे 'मी-माझे' मावळून त्या जागी 'तू-तुझे' उगवते. अर्थात सान्या वासनांचा नाश झाल्यामुळे देह-बुद्धी जाऊन स्वतःसकट सर्व काही परमात्माच आहे, याचा अनुभव घेऊ लागतो. भगवद्भक्तांचा हा अनुभव सार्वकालिक असतो. श्रीएकनाथ महाराज म्हणतात,

इंद्रिये कोंडावीं न लगती । सहजें राहे विषयासकती ।
एवढें सामर्थ्य हरिभक्तीं । जाण निश्चितीं नृपवर्या ।

तात्पर्य, योग, याग, तप, ज्ञान इत्यादी कठीण साधनांहून हरिनामस्मरण हाच भगवत्प्राप्तीचा सुलभ उपाय होय. गीतेमध्ये श्रीभगवंतांनी आपल्या प्राप्तीसाठी हेच साधन सांगितले आहे. श्रीभगवान म्हणतात,

अनन्यचेता: सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ (८.१४)

(जो अन्य कोणत्याही विषयात आपले मन न गुंतवता नेहमी अखंड माझे स्मरण करतो, त्या नेहमी मला जोडून असणाऱ्या योग्याला मी सहज प्राप्त होतो.)

अशा रीतीने ऐक्यज्ञानशिवायही ‘हरीची समाधी’ म्हणजे हरीची प्राप्ती केवळ हरिस्मरणाने साधता येते, असे माउली म्हणतात. (यामध्ये नाममाहात्म्यच सांगितलेले असल्यामुळे पहिल्या अर्थाहून हा अर्थ अधिक योग्य वाटतो.)

भगवंतांनी मनुष्याला बुद्धी दिली, ती त्याला ओळखण्यासाठी; पण मनुष्य मात्र त्या बुद्धीचा दुरुपयोग करून जन्म-मरणरूप संसारात अडकतो. मुळची बुद्धी ही शुद्ध असते; पण विषयवासनांमुळे ती अशुद्ध बनते. जीवांनी विवेकाने विषयचिंतन समूळ सोडून दिले, तर ती बुद्धी पुन्हा शुद्ध होईल. पाणी मुळात शुद्ध असते पण त्यात मातीसारखे इतर पदार्थ मिसळले की ते गढूळ होते. तुरटीसारख्या पदार्थाच्या प्रक्रियेने ते पुन्हा शुद्ध होते. तसेच हरिचिंतनासारखे दुसरे काहीच श्रेष्ठ नाही, हे बुद्धीला पटविले, तर ती बुद्धी हरिचिंतन करू लागेल व या प्रक्रियेने पुन्हा शुद्ध होईल. बुद्धीचे वैभव-श्रीमंती भगवत्प्राप्तीतच आहे. केवळ भगवंताचाच ध्यास घेतलेल्या बुद्धीला ‘व्यवसायात्मिका बुद्धी’ असे गीतेने म्हटले आहे. बुद्धीत एकदा केशवराजाचे ध्यान ठसावले की सर्व सिद्धी प्राप्त झाल्याच म्हणून समजावे. मग त्याला मिळवण्याजोगे असे काहीच उरत नाही. माउलींनी ज्ञानेश्वरीतही अशा ईश्वरपरायण बुद्धीचे महत्त्व वर्णिले आहे. माउली म्हणतात-

तैसी दुर्लभ जे सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि ।

जैसा गंगेसि उदधि । निरंतर ॥

तैसें ईश्वरावांचुनी कांहीं । जिये आणिक लाहाणें नाहीं ।

ते एकचि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगां ॥ (अ. २. ओ. २४१-२४२)

एका केशवराजामुळे जरी क्रद्धिसिद्धिनिधी प्राप्त झाल्या तरी मन त्यात

गुंतून पडत असेल, तर साधकाने त्यांना विघ्न मानून त्यांचा त्याग करावा. कारण मन जर त्यात गुंतले, तर परमानंदस्वरूप परमात्म्यापासून ते दूर होणार आणि भगवंतांच्या अखंड चिंतनाला मुकणार. क्षणिक आनंदासाठी अखंड आनंदाचा ठेवा जो परमात्मा, त्याला सोडणे, यासारखा करेटेपणा दुसरा कोणता असेल बरे ! खरा भगवद्भक्त भगवत्प्रेमापुढे कोणत्याही सिद्धीची मुळीच इच्छा करीत नाही.

माउली म्हणतात, मला सर्वकाळ हरीचे चिंतन केल्यामुळेच सर्वकाळ रम्य समाधान म्हणजेच परमानंद प्राप्त झाला. भक्तीमुळे भक्ताला मिळणारा आनंद हा सर्व अवस्थांत आणि सर्वकाळी असतो, असेच माउली सांगतात.

* * * *

१४ - नामाने मोक्षप्राप्ती

नित्य सत्य मित हरिपाठ ज्यासी । कळिकाळ त्यासी नातळती ॥१॥

रामकृष्ण वाचा अनंत राशी तप । पापाचे कळप जळती पुढे ॥२॥

हरि हरि हरि मंत्र हा शिवाचा । म्हणती जे वाचा तयां मोक्ष ॥३॥

ज्ञानदेवा पाठ नारायण नाम । पाविजे उत्तम निजस्थान ॥४॥

भावार्थ : जो नित्यनियमाने अंतःकरणापासून हरिनामाचे स्मरण करील, त्याला कळिकाळाची मुळीच बाधा होणार नाही. वाणीने 'रामकृष्ण' जप केल्यास तपश्चर्येचे ढीगच्या ढीग घडतात. त्यामुळे पापांचे कळपच्या कळप जळून भस्मसात होतात. भगवान शिवदेखील हरिमंत्राचा जप करतात. म्हणून जे वाणीने त्या मंत्राचा उच्चार करतात, त्यांना खात्रीने मोक्ष प्राप्त होतो. श्रीज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, जे 'नारायण' नामाचा नित्यपाठ करतात, त्यांना उत्तम असे स्वस्वरूप प्राप्त होते.

विवरण : जो कोणी नित्य म्हणजे प्रतिदिवशी, सत्य म्हणजे मनापासून, आवडीने, कळकळीने, मित म्हणजे नियमित संख्येने

हरिनामाचा जप करील, त्याला कळिकाळाचे भय नाही. कळिकाळ याचे दोन अर्थ होतात. १) कलियुगाचा काळ आणि २) कली व काळ. कलियुगाचा काळ अत्यंत दोषयुक्त मानला आहे. कृतयुगात जो धर्म चार पायांवर उभा असतो, तो कलियुगात केवळ एका पायावर कसाबसा उभा असतो. त्यामुळे वेदमंत्रांचे सामर्थ्य या कलियुगात शुद्ध आचारांच्या अभावी प्रत्ययाला येत नाही. म्हणूनच समर्थ रामदासस्वामी म्हणतात,

यथासांग ते कर्म काही घडेना । घडे कर्म ते पुण्य गाठी पडेना ॥

अशी कलियुगाची स्थिती आहे. परंतु या कलियुगाचा एक मोठा गुणसुद्धा आहे. भागवताच्या बाराव्या स्कंधात तिसऱ्या अध्यायात शुकमहाराज परीक्षित राजाला सांगतात,

कलेदोषनिधे राजन् अस्ति ह्योको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं ब्रजेत् ॥५१॥

कृते यद् ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तत् हरिकीर्तनात् ॥५२॥

“हे राजा, दोषांची खाण असलेल्या कलीचा हा एक महान गुण आहे. तो म्हणजे श्रीकृष्णांच्या केवळ नामस्मरणाने संसारापासून मुक्त होऊन नामधारक परम पदाला जातो. कृतयुगात विधिपूर्वक श्रीविष्णूचे ध्यान केल्याने, त्रेतायुगात यज्ञायाग केल्याने, द्वापरयुगात विधिपूर्वक पूजा-अर्चा केल्याने जे फळ मिळते, ते फळ कलियुगात फक्त नामस्मरणाने मिळते.”

श्रीतुलसीदास महाराज म्हणतात,

नहिं कलि कर्म, न भगति विवेकु । रामनाम अवलंबन एकु ॥

(कलियुगात कर्म, भक्ती, विवेक (ज्ञान), यांचा प्रभाव पडत नाही. त्यामुळे या युगात संसारसागर तरून जाण्यास केवळ रामनामाचाच आधार आहे.)

यासारख्या आधारांवरून निष्ठेने नाम घेणाऱ्याला कलीच्या दोषांची बाधा होत नाही, हे सिद्ध होते.

कली आणि काळ असा अर्थ घेतल्यास काळ म्हणजे यम, याची भीती नामधारकाला बाळगायला नको. ज्याच्या पदरी पाप असेल, त्याला मृत्यूनंतर यम शासन करतो. पण नारायणस्मरणाने पापच जळून गेल्यावर त्याला यमाची भीती बाळगायचे कारणच नाही. अर्थात नामधारकाला कली व काळ दोघेही स्पर्श करू शकत नाहीत. असा नामाचा अगाध महिमा आहे.

“रामकृष्ण वाचा अनंत राशी तप” या चरणाचे दोन अर्थ होतात.

१) पदरी तपाच्या अनंत राशी असाव्या, तेव्हा कुठे मनुष्याच्या तोंडी नाम येते. याविषयी श्रीशुकमहाराज म्हणतात,

“येन जन्मशतैः पूर्वं वासुदेवः समर्चितः ।

तनुखे हरिनामानि तदा तिष्ठन्ति भारत ॥”

“ज्याने पूर्वीच्या शेकडो जन्मी भगवंतांची पूजा-अर्चा केली असेल, त्याच्याच तोंडी हरिनाम राहाते.”

नामदेवमहाराजही म्हणतात,

“अनंत पुण्यराशी घडे ज्या प्राण्यासी । तरीच मुखासी नाम येत ॥”

२) दुसरा अर्थ असा की, वाणीने रामकृष्ण उच्चारल्यास तपाच्या अनंत राशी केल्याचे पुण्य लाभते आणि त्यामुळे पापाचे कळपच्या कळप जळून जातात.

हरिविजयात श्रीधरस्वामी म्हणतात,

नामाग्नीने न जळे । ऐसे पाप कोणी नाहीं केले ।

वाल्मीके वहुत पाप जोडिले । परी नाहीं उरलें नामापुढें ॥

(अ. १६. ६)

एकदा नामस्मरण केल्यानेही भूतकाळातील पाप नाहीसे होते; पण भविष्यकाळातील पापनिवृत्तीसाठी अखंड नामस्मरण केले पाहिजे आणि त्यायोगे पापप्रवृत्तीच नाहीशी झाली पाहिजे.

भगवान शंकर अखंड हरिनामाचा जप करतात. अर्थात देवतांनासुद्धा

हरिनामाविषयी पूज्यभाव आहे. असे नाम जे वाचेने उच्चारतात, त्यांना सगुण श्रीहरीशी ऐक्यरूपी मोक्ष साधतो. पण त्यासाठी आवडीने नाम घेतले पाहिजे. नाहीतर वाचेने नाम आणि मनाने विषयांचे ध्यान असे झाले असता मोक्षाचे ध्येय गाठता येणार नाही. नामाविषयी प्रेम उत्पन्न झाले की विषयांचे प्रेम अनायासे तुटते आणि भगवद्रूपाचे ध्यान चित्तात ठसावते. जसजसे चित्तात भगवंताचे रूप दृढ़ राहील, तसतसा भक्त भगवद्रूप होतो. आणि मग संत शिरोमणी तुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे –

गोविंद गोविंद । मना लागलीया छंद ॥

मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा तया ॥

अशी स्थिती होते. असे प्रेम उत्पन्न व्हावे, यासाठी भगवंतांकडेच सतत प्रार्थना करीत राहिले पाहिजे. म्हणजे तेच ते प्रेम आपल्याला देतात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, जो कोणी नारायण नामाचा नित्य पाठ करील, तो आपल्या निजस्थानाला प्राप्त होईल. अर्थात ईश्वरस्वरूपाला प्राप्त होईल.

* * * * *

१५ - सर्वाधीटीं राम एक

एक नाम हरि द्वैत नाम दुरी । अद्वैत कुसरी विरळा जाणे ॥१॥

समबुद्धि घेतां समान श्रीहरी । शमदमावरी हरि झाला ॥२॥

सर्वाधीटीं राम देहादेहीं एक । सूर्य प्रकाशक सहस्रशमी ॥३॥

ज्ञानदेवा चितीं हरिपाठ नेमा । मागिलिया जन्मा मुक्त झालों ॥४॥

भावार्थ : ‘हरि’ हे नाम श्रीहरीशी ऐक्य साधणारे आहे, तर इतर शब्द द्वैतबोधक असल्याने श्रीहरीपासून दूर नेणारे आहेत. हे अद्वैताचे वर्म जाणणारे विरळच आहेत. समबुद्धीने सर्वत्र समरूपाने भरलेला श्रीहरी घेतला असता साधकाची शमदमादी साधनेही श्रीहरीच होतात. जसा एक सूर्यच हजारो किरणांनी सर्व जगाला प्रकाश

देतो, तसा एक रामच सर्व देहांत राहून त्यांना ज्ञानमय करतो.
श्रीज्ञानदेव म्हणतात, मी माझ्या चित्तात हरिपाठाचा नेम केला.
त्यामुळे मी मागील जन्मांनाही मुकलो.

विवरण : एका हरिनामाशिवाय सृष्टीत जेवढे शब्द आहेत, ते द्वैताचा बोध करून देणारे असल्यामुळे अद्वैतरूप श्रीहरीपासून दूर आहेत आणि श्रीहरीही त्यांच्यापासून दूर आहे. त्यामुळे त्यांच्यापासून श्रीहरीची प्राप्ती होत नाही.

यावर कोणी अशी शंका घेर्इल की, “एक श्रीहरीच जर सर्वत्र व्यापून आहे, आणि सारे विश्व त्या श्रीहरिरूप अधिष्ठानावर मिथ्याच भासत असेल, तर विश्वातील सारे शब्द श्रीहरीचेच वाचक ठरतात. जसे, दोरीवर अंधारात जर सर्प भासला, तर सर्प हा शब्द आपण अधिष्ठानस्वरूप दोरीलाच वापरला. कारण सर्प नावाची दुसरी वस्तूच नाही. तसा सर्वत्र श्रीहरीच असल्याने प्रत्येक शब्द श्रीहरीलाच उद्देशून असणार. मग इतर शब्द श्रीहरीपासून दूर आहेत, असे कसे म्हणता येईल ?”

याचे उत्तर असे आहे : आपण म्हणता तसे सर्व शब्द श्रीहरीचेच वाचक होतील. पण केव्हा ? अमुक शब्दाचा अमुक अर्थ असे जे जीवाने मनाशी घडू धरले आहे, ते सोझून दिले तर ! ‘समुद्र’ शब्द उच्चारल्यानंतर डोळ्यांसमोर जलाशय न येता ‘श्रीहरी’ येत असेल तरच ‘समुद्र’ चा अर्थ श्रीहरी होईल आणि तो शब्द श्रीहरीचा वाचक होईल. याच अर्थानि ‘यावन्ति वेदाक्षराणि तावन्ति हरिनामानि’ असे म्हटले आहे. पण तसे होत नाही, हा प्रत्येकाचा अनुभव आहे.

शिवाय आपण दोरी-सर्पाचे उदाहरण घेतले आहे, तेही योग्य नाही. कारण ‘सर्प’ शब्दाचा उच्चार करतो, तो भासणाऱ्या सर्पाला उद्देशूनच असतो. अधिष्ठानरूप दोरीला नव्हे. तसेच जीव ज्या शब्दांचा उच्चार करतो, त्या त्या शब्दांनी त्यांचा अर्थ असणारे ते ते पदार्थच नजरेसमोर येतात. अधिष्ठानरूप श्रीहरी येत नाही.

याउलट 'श्रीहरी' या उच्चाराबोरोबर 'श्रीहरीच' डोळ्यांसमोर, मनासमोर येतो. तसेच स्वयं 'श्रीहरी' जसा सच्चिदानन्दस्वरूप आहे, तसे त्याचे नामही सच्चिदानन्दरूपच आहे. कारण नाम-नार्मीमध्ये अभेद असतो. या विषयी श्री एकनाथमहाराज म्हणतात-

"एका जनार्दनी नाम / शुद्ध चैतन्य निष्काम ॥"

तात्पर्य, 'श्रीहरी' हे नाम सृष्टीतील इतर शब्दांप्रमाणे द्वैतरूप किंवा द्वैताचा बोध करीत नाही. ही जी हरिनामाची अद्वैत स्थिती किंवा अद्वैतवर्म हे केवळ संतानाच कळते.

समबुद्धी म्हणजे रागद्वेषरहित बुद्धी. वास्तविक आत्मस्वरूपात स्थिर होणे हा बुद्धीचा स्वाभाविक गुण आहे. या दृष्टीने ती मुळची 'सम'च आहे. पण ती मन-इंद्रियांच्या स्वाधीन झाल्यामुळे मनाला आवडणाऱ्या विषयांविषयी प्रेम आणि नावडणाऱ्या विषयांविषयी द्वेष असे रागद्वेष तिच्या ठिकाणी उत्पन्न होतात. आणि रागद्वेषांच्या द्वारा ते विषय बुद्धीत शिरतात आणि त्यामुळे आत्मस्वरूपापासून ती दूर जाते. या रागद्वेषांपासून बुद्धी मोकळी झाली की, तिला सर्वत्र समरूपाने भरलेला श्रीहरीच दिसूलागतो. गीतेत दुसऱ्या अध्यायातील ६४-६५ प्रलोकांत ही प्रक्रिया सांगितलेली आहे. रागद्वेषरहित होऊन विषयांचे सेवन केले असता बुद्धी स्थिर होते. आणि अशा स्थिर बुद्धीलाच शम-दमादी साधने सहज साध्य होतात. किंवद्दुना ती साधनेही श्रीहरीवाचून वेगळी वाटतच नाहीत. श्रीनाथमहाराज म्हणतात, "योगी विषय त्यागिता / त्यागितां देहदुःखी होती / भक्त भगवतीं अर्पिती / तेणे होती नित्यमुक्त ॥" नामस्मरण हे शमदमादी साधून श्रीहरीची अद्वैतसत्ता अनुभवाला आणून देते.

सूर्य एकच आहे, पण आपल्या हजारो प्रकाश-शलाकांनी साऱ्या विश्वाला प्रकाशित करतो. तसा एकटाच राम अर्थात परमात्मा सर्व चराचरात व्यापून राहून त्याला चैतन्यमय करून कार्यप्रवण करीत असतो. यावरून माउली सुचवतात की, सर्व देहांत एक श्रीहरीच वास करीत असल्याने श्रीहरीला आपल्याहून निराळे मानूनये. जीवाने आपले स्वतंत्र अस्तित्व न

वागवता भगवन्नामस्वरूप होऊन राहिले पाहिजे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, भगवंतांचे ठिकाणी चित्त ठेवून नेमाने अखंड हरिपाठ केल्यामुळे मी यापुढील जन्माला मुकलो, इतकेच नाही तर मागील जन्मांनाही मुकलो. कारण हरिनामामुळे मी हरिरूप झालो आणि ‘मी कधीच जन्मलो नाही, जन्मत नाही आणि जन्मणार नाही, मी अजन्मा आहे’, हा साक्षात्कार मला झाला. हा अनुभव ज्याला येतो, तोच खरा ज्ञानी. आणि हा अनुभव येण्यासाठी जे सुलभ साधन आहे, ते म्हणजे अखंड हरिनामस्मरण.

* * * * *

१६ - नामस्मरणात सकळ सिद्धी

हरिनाम जपे तो नर दुर्लभ । वाचेसी सुलभ रामकृष्ण ॥१॥
रामकृष्णनामीं उन्मनी साधिली । तयासी लाधली सकळ सिद्धी ॥२॥
सिद्धि बुद्धि धर्म हरिपाठीं आले । प्रपंचीं निमाले साधुसंगे ॥३॥
ज्ञानदेवा नाम रामकृष्णीं ठसा । तेणे दशदिशा आत्माराम ॥४॥

भावार्थ : वाणीने ‘रामकृष्ण’ नाम घेणे अत्यंत सोपे आहे. पण ते घेणारा माणूस मात्र दुर्मिळ आहे. ‘रामकृष्ण’ नामाच्या उच्चाराने उन्मनी अवस्था साध्य होते. त्यामुळे सर्व सिद्धी नामधारकाला प्राप्त होतात. सिद्धी, बुद्धी आणि धर्म हरिपाठानेच साध्य होतात. साधूच्या संगतीने भक्त प्रपंचात राहूनही मनाचा लय साधतात. श्रीज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, माझ्या वाणीत रामकृष्ण नाम ठसल्यामुळे आणि हृदयात रूप ठसल्यामुळे मला दश दिशा आत्मारामस्वरूप झाल्या आहेत.

विवरण : वाणीने भगवंतांचे नाम घेणे हे कितीसे कठीण आहे वरे ! पण त्याची गोडी उत्पन्न होणे हीच कठीण गोष्ट आहे. ‘बहुत सुकृतांची जोडी / म्हणुनि विटुलीं आवडी’ / भगवन्नामाचे प्रेम उत्पन्न व्हायला अनेक

जन्मांचे सुकृत पदरी असावे लागते. एखादा गायक अभंगांचे गायन करताना हरिनाम घेतो किंवा एखादा कीर्तनकार कीर्तनात नामाचा अनेकदा उच्चार करतो पण ते काही हरिनामाच्या प्रेमानेच असे म्हणता यावयाचे नाही. कोणी मैफल रंगवण्यासाठी तर कोणी बिदागीसाठी हरिनामाचा उपयोग करतो. जोरात ठेच लागली तर एखादा ‘अरे देवा !’ म्हणतो, ते काही भगवत्प्रेमाने नव्हे; तर वेदनातिशयाने अनाहूतपणे बाहेर पडलेला तो त्याचा उद्गार असतो. अशा स्वरूपाचे घेतलेले हरिनाम अनेक ठिकाणी आढळते. पण आवडीने, दृढ श्रद्धेने, सदा सर्वकाळ नामस्मरण करणारा भक्त विरळाच. कित्येकजण प्रेमाने नाम घेतातही; पण त्या जोडीने अन्य साधन केले पाहिजे, असेही त्यांना वाटते. हेही वाटता कामा नये. नामच सर्व काही आहे, अशी दृढ श्रद्धा असली पाहिजे. तुकाराम महाराज सांगतात-

“नामाची आवडी तोचि जाणा देव / न धरी संदेह काही मनी।

नाम म्हणे तथा उरले साधन / ऐसे हे वचन बोलो नये //”

नामाच्या नितांत गोडीमुळे हरिनामाचा ज्याच्या वाणीला सारखा चाळा लागला, तो खरा नामधारक. त्याची स्थिती तुकाराम महाराज म्हणतात, “माझी मज झाली अनावर वाचा / छंद या नामाचा घेतलासे //” अशी होते. त्यामुळे प्रत्येक श्वासागणिक त्याचा नामजप चालू राहतो. अशा रीतीने हरिनाम जपणारा दुर्मिळ असतो.

अखंड ‘रामकृष्ण’ नाम घेणाऱ्यालाच उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. उन्मनी अवस्थेत मनाचे संकल्प-विकल्प थांबतात. बाह्य विषयांविषयी तसेच त्यांच्या स्मरणातही बन्या-वाईट कल्पना करणे हा मनाचा स्वभाव आहे. एवढेच नव्हे, तर तेच त्याचे स्वरूप आहे. एखादा विषय चांगला वाटणे व तो हवासा वाटणे हा झाला संकल्प. आणि विषय चांगला नाही असे वाटून तो नकोसा वाटणे हा झाला विकल्प. या संकल्प-विकल्पांमुळे विषयांबदल राग-द्वेष, हवे-नकोपणा उत्पन्न होतो. त्यामुळे सुख-दुःखे उत्पन्न होतात. हे रागद्वेषच जीवाच्या जन्ममरणाला कारणीभूत होतात. मनाचे हे संकल्प-विकल्प नाहीसे होणे, म्हणजेच उन्मनी दशा. ही दशा अखंड नामस्मरणाने साध्य होते.

नामस्मरण करताना अक्षरांवर लक्ष ठेवून नामजप केला असता अनायासे वाणीतून निघणाऱ्या एकेका वर्णावर लक्ष राहून मनाला एकाग्रतेचा अभ्यास घडतो व ते इतर कल्पना करणे सोडून देते. वैखरी वाणीने जपाचा अभ्यास वाढत गेला की नामाची अबीट गोडी उत्पन्न होते. नंतर नामाच्या गोडीनेच नामस्मरण चालू राहते ते मध्यमा वाणीने. याच अभ्यासाने वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती व परा या चारही वाणीवर नाम सतत चालूच राहाते. मनाबरोवर बुद्धीही तद्रूप होते. अशा रीतीने मनाला व बुद्धीला भगवंतांवाचून दुसरा विषयच नसल्यामुळे मनाचा विषयांशी संबंध तुटतो. हीच मनाची उन्मनी दशा होय.

मन विषयांत असेपर्यंत जीवदशा असते. त्यामुळे जीवदशापन्न आत्म्याचे ईश्वरी सामर्थ्य नाहीसे होते. मन उन्मन झाल्यावर जीव आपल्या मुळच्या ईश्वरी सामर्थ्यनि तळपू लागतो. त्या मनाने होणारा संकल्प ईश्वरी संकल्प होतो. त्यामुळे तो सत्य होतो. संकल्प सत्य होणे म्हणजेच सिद्धी. म्हणूनच ज्याला उन्मनी साधली, त्याला सकळ सिद्धी प्राप्त झाल्या, असे माउली सांगतात.

जैं कृष्णचि होइजे आपण । तैं कृष्ण होय आपले अंतःकरण ।

तेव्हां संकल्पाचे आंगण । ओळंगती सिद्धी ॥ (ज्ञाने. ८. १०)

सिद्धी म्हणजे सामर्थ्य, बुद्धी म्हणजे आत्मनिश्चय आणि धर्म म्हणजे शुद्ध आचरण. या सर्व गोष्टी हरिपाठानेच साध्य होतात. “काय नव्हे केलें। एका चिंतितां विडुलें॥” असे श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात. नामस्मरणाने सर्वसमर्थ हरी वश झाला असता नामधारकही सामर्थ्यसंपन्न होतो. नामस्मरणाने त्याला आपल्या मूळ सच्चिदानन्दरूपाचा निश्चय होतो. तसा मूळचा जरी तो कितीही पापी असला तरी “क्षिप्रं भवति धर्मात्मा” (तत्काळ धर्मात्मा होतो.) श्रीवाल्मीकी ऋषी हे याचे साक्षात उदाहरण आहेत. पण हे फळ अनुभवाला येण्याकरिता साधूंची संगती पाहिजे. संत भगवत्स्वरूप असतात. त्यांच्या संगतीत नामस्मरणाचे व त्याबरोवर भगवद्भक्तीचे प्रेम होते. या प्रक्रियेच्या संदर्भात श्री तुकाराममहाराज म्हणतात,

“संतचरण लागतां सहज । वासनेचें बीज जळोनि जाय ॥
मग रामनामीं उपजे आवडी । सुख घडोघडीं वाढों लागे ॥
कंठीं प्रेम दाटे नयनीं नीर लोटे । हृदयीं प्रकटे रामरूप ॥”
संत श्रीएकनाथमहाराजही म्हणतात,
“संतांसी शरण गेलिया वांचुनी । एका जनार्दनीं न कळे नाम ॥”

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, माझ्या वाचेच्या ठिकाणी ‘रामकृष्ण’
नाम दृढ ठसल्यामुळे तसेच अंतःकरणात भगवंतांचे रूप दृढ ठसल्यामुळे
मला दहाही दिशांत आत्माराम भरलेला दिसतो. हाच आत्मज्ञानपूर्वक
भक्तीने येणारा पूर्णानुभव होय. बाहेरच्या नामरूपासह भासणाऱ्या
आत्मरूपावर आत्मप्रेम करणे याला भक्ती किंवा सहजस्थिती असे माउली
म्हणतात आणि ती प्राप्त होण्याचे साधन नामस्मरण हेच होय.

* * * * *

१७ - नामस्मरणाने अमरता

हरिपाठकीर्ति मुखीं जरी गाय । पवित्र तो होय देह त्याचा ॥१॥
तपाचें सामर्थ्य ते भिनलें अमूप । चिरंजीव कल्प कोटी नांदे ॥२॥
मातृ पितृ भ्राता सगोत्र अपार । चतुर्भुज नर होऊनि ठेले ॥३॥
ज्ञान गूढगम्य ज्ञानदेवा लाधलें । निवृत्तीने दिघलें माझे हातीं ॥४॥

भावार्थ : जो कोणी मुखाने हरिपाठाची म्हणजेच हरिनामाची
कीर्ती गाईल, त्याचा देह अत्यंत पवित्र होईल. नामस्मरणाच्या तपाचे
अमाप सामर्थ्य त्याच्या अंगी भिनले की कोट्यवधी कल्पांपर्यंत तो
चिरंजीव होऊन नांदतो अर्थात् त्याचा कधीच नाश होत नाही.
नामधारकाचे माता-पिता आणि सारे कुळ चतुर्भुज विष्णुरूप होऊन
राहाते. गूढ रीतीनेच कळणारे हे ज्ञान माझ्या सदगुरु
श्रीनिवृत्तिनाथांनीच माझ्या हाती दिले, असे श्रीज्ञानदेव महाराज
म्हणतात.

विवरण : हरिपाठकीर्ती म्हणजे हरिपाठाची कीर्ती किंवा हरिनामस्मरणाची कीर्ती म्हणजे महती जो कोणी गाईल, त्याचे शरीर पवित्र होते. श्रीनिवृत्तिनाथ महाराजांनी केलेल्या हरिनामाच्या उपदेशाची कीर्ती वर्णन करण्याकरता माउलींनी हरिपाठ हा ग्रंथ रचला. तो हरिपाठ नामोपदेश करणाऱ्या आपल्या गुरुंच्या उपदेशाची कीर्ती गाणारा झाल्यामुळे हरिपाठाचे पाठ करणे म्हणजे गुरुंच्या उपदेशाची कीर्ती गाण्यासारखेच आहे. आणि गुरुंच्या उपदेशाची कीर्ती जो गातो, त्यालाही नामस्मरण करणाऱ्यासारखेच फळ मिळते.

नामस्मरणाची कीर्ती गाणे म्हणजे नामस्मरणाचे माहात्म्य वर्णन करणे. हे माहात्म्य सांगतानाही आपोआप नामस्मरण घडतेच व त्या नामस्मरणाने त्यालाही अनंत पुण्य लाभते. ‘पुण्य’ शब्दाचा व्यावहारिक अर्थ ‘ज्यायोगे प्राप्तचिक सुखांची प्राप्ती होते ते’ असा सामान्यपणे केला जातो. पण माउली अशा पुण्याला पुण्यात्मक पाप म्हणतात. ज्यामुळे परमात्म्याची प्राप्ती होते, ते खरे शुद्ध पुण्य.

स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिरितोषणम् ।

“जो काही धर्म किंवा आचरण करायचे, ते भगवंताच्या संतोषाला व कृपेला जीव पात्र होईल, असे असले पाहिजे.” श्रीगुरुने हरिनामाचा उपदेश केल्यावर त्या उपदेशाचे मनात प्रेम वाढवीत जो त्या उपदेशाची कीर्ती गातो, त्या कीर्तिगाण्याने भगवंतांना फारच संतोष होतो. म्हणून हरिनामस्मरण करणारा व हरिपाठाचे पाठ करणारा दोघेही अत्यंत निष्पाप होऊन भगवंताला प्रिय होतील, असे माउली म्हणतात. श्रीएकनाथ महाराजही याच अर्थने म्हणतात

पवित्र तो देह सदा ज्याचा नेम । वाचे गाये नाम सर्वभावे ।

एका जनार्दनी धन्य ते शरीर । परमार्थ संसार एकरूप ॥

नामस्मरणाचे तप अगाध आहे. त्या पुण्यबळावर नामधारक अखंड विष्णुलोकात वास करतात. ज्या पुण्याने इहलोकींची आरोग्य, संपत्ती,

सत्युन्न इत्यादी किंवा परलोकीची स्वर्गादी सुखे मिळतात, ती काही काळाने नाहीशी होणारी असतात. इहलोकीची सुखे पाहता पाहता नाहीशी होतात, हे आपण पाहतोच; पण स्वर्गसुखाच्या बाबतीतही “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति।” (पुण्याई संपल्यावर जीव स्वर्गातून भूलोकावर येतात.) असे गीता सांगते. नामधारकाचे पुण्य हे शुद्ध पुण्य होय. त्यायोगाने विष्णुलोकात गेलेला नामधारक तेथून दुसरीकडे कोठेही जात नाही. तेथे गेलेल्या जीवाला काळाचे बंधन नाही. तेथे सत्ता भगवंतांची, काळाची नव्हे. त्यामुळे नामस्मरणरूप तप ज्याच्या रोम-रोमात भिनले, तो भगवत्स्वरूपच होतो. त्यामुळे भगवंतांप्रमाणे चिरंजीव होऊन कोट्यवधी कल्प भगवत्सानिध्यात वास करतो.

नामधारकाला चारी मुक्ती प्राप्त होतात. एवढेच नव्हे तर नामधारकाच्या नातलगांना सुद्धा चतुर्भुज विष्णुस्वरूपतारूप मुक्ती मिळते. मात्र नामधारकाला सायुज्यता मुक्ती मिळून त्याची जन्म-मरणातून सुटका होते, तशी त्यांची होत नाही. इतर पुण्याचे फळ पुण्यकर्म करणाऱ्यालाच मिळते; पण नामस्मरणाच्या पुण्याचे फळ इतर संबंधितांनाही मिळते. मात्र ती सरूपता-मुक्ती टिकविण्यासाठी त्यांनी नामापराध करता कामा नये. अर्थात नामधारकानेही नामापराध करता कामा नये. पद्यपुराणात श्रीसनत्कुमारांनी श्रीनारदमुर्नीना नामस्मरणाच्या बाबतीत घडू शकणारे दहा अपराध सांगितले असून ते नामधारकाने कटाक्षाने टाळावेत, असे सांगितले आहे. नामाचे दहा अपराध असे -

सन्निन्दासति नामवैभवकथा श्रीशेशयोर्भेदधीः

अश्रद्धा श्रुतिशास्त्रदेशिकगिरां नाम्न्यर्थवादभ्रमः ।

नामास्तीति निषिद्धवृत्तिविहितत्यागो हि धर्मान्तरैः

साम्यं नाम्नि जपे शिवस्य च हरेन्मापराधा दश ॥

- १) सज्जनांची निंदा करणे २) दुर्जनांना नामाचे महत्त्व सांगणे
- ३) शिव व विष्णू हे वेगळे मानणे ४-६) वेद, शास्त्रे आणि सद्गुरु यांच्या

सांगण्यावर विश्वास नसणे ७) 'नामाने भगवंत भेटतात' इत्यादी वाक्ये केवळ स्तुती करणारी आहेत, असे मानणे ८) आपण नाम घेतो म्हणून त्या जोरावर शास्त्रविरुद्ध वर्तन करणे ९) नामाच्या भरवशावर शास्त्रविहित वर्तन न करणे १०) इतर धर्मकृत्ये व नाम यांची योग्यता समान मानणे.

हे अपराध टाळून निःसीम भक्तिभावाने अखंड नामस्मरण करणारा स्वतः सदेह सच्चिदानन्दरूप होतोच. शिवाय त्याच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या त्याच्या संबंधिताना सरूपता मुक्ती मिळते. याविषयी श्रीगुलाबराव महाराज म्हणतात -

अपराध चुकवूनि करणे स्मरण। तरीच नामे उजळे मन।

पातके जळती संपूर्ण। फळ श्रीकृष्ण सापडे ॥

(सूक्तिरत्नावली, प्र. यष्टी, ओ. २९८९)

परमेश्वरस्वरूपाचे ज्ञान अत्यंत गूढ आहे. ते ग्रंथ वाचून स्वतःच्या बुद्धीने करून घेता येत नाही. संतांच्या निष्कपट सेवेने त्यांची कृपा संपादन केली तरच हे ज्ञान होते.

माउली म्हणतात -

तैसे ज्ञान तरी शुद्ध। परी इहीं असे प्ररुद्ध।

म्हणोनि ते अगाध। होऊनि ठेले ॥ (ज्ञाने. ३.२६३)

"ज्ञान जरी शुद्ध असले, तरी कामक्रोधादी विकारांनी ते पक्के जखडून ठेवलेले असल्याने गूढ झाले आहे." शब्दज्ञान शास्त्रातून सांगितले असले, तरी वृत्तीने त्याचा अनुभव शास्त्रे करून देऊ शकत नाहीत. तो केवळ श्रीगुरुकृपेनेच मिळविला पाहिजे. म्हणूनच माउली म्हणतात की, हे गूढ ज्ञान माझ्या सदगुरुंनी श्रीनिवृत्तिनाथांनी माझ्या हाती दिले, म्हणून मी आज त्याचा अनुभव घेत आहे.

१८ - नामस्मरणाने येथेच वैकुंठ

हरिवंश पुराण हरिनाम कीर्तन । हरिविण सौजन्य नेणे कांहीं ॥१॥
 त्या नरा लाधले वैकुंठ जोडले । सकळ घडले तीर्थाटन ॥२॥
 मनोमार्गीं गेला तो येथें मुकला । हरिपाठीं स्थिरावला तोचि धन्य ॥३॥
 ज्ञानदेवा गोडी हरिनामाची जोडी । रामकृष्णीं आवडी सर्वकाळ ॥४॥

भावार्थ : हरिवंशाचे वर्णन असलेल्या पुराणांचे श्रवण, हरिनामाचे कीर्तन आणि हरीशिवाय काहीही चांगले न वाटणे, या तीन गोष्टी ज्याने साधल्या, त्या माणसाला इहलोकीच वैकुंठाची प्राप्ती झाली, म्हणून समजावे. तसेच बसल्या जागी सर्व तीर्थयात्रा घडल्या. मात्र जो मनोमार्गने गेला, तो मात्र परमार्थाला मुकला म्हणून ठाम समजावे. आणि जो हरिपाठात स्थिर झाला, अखंड हरिनामात रमला, तो धन्य झाला. श्री ज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, मला हरिनामाची जोड लाभली आणि त्यात गोडी उत्पन्न झाली. आणि गोडीने, प्रेमाने नाम घेता घेता सर्वकाळ रामकृष्णरूपाचीच आवड वाढू लागली.

विवरण : पुराणांत श्रीहरीची चंशावळी, श्रीहरीच्या लीला यांचे वर्णन आलेले असते. ते एकताना अथवा वाचताना सारे सात्त्विक भाव दाढून येतात. त्यामुळे आपोआप मुखाने हरिनामकीर्तन सुरु होते. एकदा का या हरिनामाची गोडी लागली की इतर बोलणे नकोसे वाढू लागते. जिभेने अखंड रामकृष्णगोविंद, श्रीराम, यांसारख्या भगवन्नामाचा मोठ्याने किंवा मनातल्या मनात उच्चार चालू होतो. याविषयी संतश्रेष्ठ तुकाराममहाराज स्वानुभवाने सांगतात -

माझी मज झाली अनावर वाचा । छंद या नामाचा घेतलासे ॥

नामधारकाची स्थिती अशीच होते. परिणामी -

हरिउच्चारणी अनंत पापराशी । जातिल लयासी क्षणमात्रे ॥

पापराशींच्या क्षयाने मन शुद्ध होते, वासनारहित होते. अशा

नामधारकाला श्रीहरीशिवाय दुसरे काहीही आवडेनासे होते. “‘विषयी विसर पडला निःशेष’” अशी त्याची अवस्था होते. त्याला आपल्या भोवती असणारे मनुष्य, पशुपक्षी, वृक्षवल्ली सारी हरीचीच रूपे असल्याचा अनुभव येऊ लागतो. त्यामुळे तो जरी येथे व्यवहारात वागत असला, तरी त्याला येथेच वैकुंठाची प्राप्ती होते.

कारण वैकुंठात सगुण साकार भगवंतांचे दर्शन, अखंड भगवन्नामस्मरण, संतांची संगती आणि भगवंतांच्या गुणांचे श्रवण या गोष्टी असतात. नामधारक हे सर्व येथेच अनुभवतो, म्हणून त्याला येथेच वैकुंठाची प्राप्ती होते. स्वतः भगवान सांगतात,

परि तयांपाशी पांडवा। मी हारपला गिंवसावा।

जेथे नामधोष बरवा। करिती माझा॥

शिवाय संत सांगतात,

हरिकीर्तना लोभला देवो। विसरला वैकुंठा जावो॥

आणि-

जेथे राहिला यदुनायक। तेथेंचि ये वैकुंठलोक।

यापरी मुक्ती सलोक। कीर्तनें देख पावती भक्त॥

अर्थातच भगवंतांच्या नामधारकापाशी राहण्याने भूमीला वैकुंठाचे रूप येते.

श्रीमाउली म्हणतात,

कहीं एखादेनि वैकुंठा जावें। तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें।

ऐसें नामधोषगौरवें। ध्वळलें विश्व॥

असा हा नामधारक भूलोकावर असला तरी अखंड वैकुंठाशी जोडलेला असतो.

तीर्थाटन म्हणजे तीर्थयात्रा करणे. येथे तीर्थाटन हे उपलक्षण आहे. तीर्थाटन शब्दाने ब्रत-वैकल्ये, नेम-धर्म, प्रायश्चित्ते इत्यादी श्रुति-स्मृतिप्रणीत धर्माचा येथे उल्लेख आहे. हरिनामस्मरण करणाऱ्याच्या

नामस्मरणात या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. अर्थात नामधारकाने नामस्मरणात रंगून गेल्यामुळे वरील गोष्टी नाही केल्या तरी त्या गोष्टी केल्याचे पुण्य त्याला लाभते. तीर्थयात्रा इत्यादी गोष्टी चित्तशुद्धीसाठी सांगितल्या आहेत आणि चित्तशुद्धीने भगवत्प्राप्ती होते. नामस्मरणानेही जर भगवत्प्राप्ती होत असेल, तर इतर साधनांची नामधारकाला काय जरूर आहे?

श्री एकनाथ महाराज सांगतात,
भागवतधर्मे राहे कर्म। तंवं तंवं सुखावे पुरुषोत्तम।
सप्रेम भक्ता बाधी कर्म। हा वृथा भ्रम भ्रांतासी॥
ते असेही सांगतात की,
नित्य रामनाम गर्जे वाणी। त्या तीर्थे येती लोटांगणी।
सुरवर लागती चरणी। यम पायवणी स्वये वंदी॥
(नाथभाग. अ. २-४२५)

वैष्णव चिंतामणीत म्हटले आहे की,
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः।
स च दानफलं प्राप्तो यस्तु संकीर्तयेत् हरिम्॥

“जो नामस्मरण करतो, त्याला सर्वतीर्थात स्नान केल्याचे, सर्व यज्ञ केल्याचे व दाने दिल्याचे फल मिळते.”

मनोमार्ग म्हणजे मनाची विषयसुखाकडे धाव. जगात विषय अनंत आहेत आणि एकदा भोगून ते पुरेसे वाटत नाहीत. त्यामुळे मन सतत या अनंत विषयांकडे धाव घेत असते. वास्तविक विषय हे विषतुल्य आहेत, पण मनाला तेच हवेसे वाटतात.

मनाच्या या ओढीचे वर्णन करताना माउली म्हणतात,
“विषय विषाचा पडिपाडू। गोड परमार्थ लागे कळू।
कळू विषय तो गोडू। जीवासी जाहला॥”

मनाला आत्मधातक विषयसुख गोड वाटते व खरे अविनाशी आत्मसुख दुःखदायक वाटते. अशा मनाच्या धावेबरोबर धावणाऱ्याला

परमेश्वरप्राप्ती कधीच होणे शक्य नाही. असा विचार करून जो नामस्मरणाचेच साधन अत्यंत दृढ चित्ताने करील, तोच धन्य होय.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

श्रीसदगुरुंनी मला हरिनामाची जोड दिली व त्यातच मला गोडी वाढू लागली. अखंड रामकृष्ण नामाच्या गोडीने अनायासे रामकृष्णाच्या रूपाचीही अखंड गोडी लागली म्हणजे वाणी क्षणभरदेखील नामस्मरण सोडीत नाही. स्वतःचे प्रेम जसे गुणनिरपेक्ष असते, तसे भगवन्नामही निरपेक्ष आवडले पाहिजे.

* * * * *

१९ - सर्व साधनांचे सार-नामजप

वेदशास्त्र प्रमाण श्रुतीचे वचन । एक नारायण सार जप ॥१॥

जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म । वाउगाचि श्रम व्यर्थ जाय ॥२॥

हरिपाठी गेले ते निवांतचि ठेले । भ्रमर गुंतले सुमनकळिके ॥३॥

ज्ञानदेवा मंत्र हरिनामाचें शास्त्र । यमें कुळ गोत्र वर्जियेलें ॥४॥

भावार्थ : नारायणनामाचा जप हेच सर्व साधनांचे सार आहे, याला वेद, शास्त्र, उपनिषदे प्रमाण आहेत. भगवत्प्रेमाशिवाय केलेले जप, तप, कर्म, नेम, धर्म इत्यादी सर्व हे व्यर्थ श्रम आहेत. मधाच्या लोभाने कमळाच्या कळीत अडकलेला भुंगा तेथून बाहेर येत नाही, तसा हरिपाठात रंगलेला नामधारक ते थेच गुंतून स्थिर राहातो. श्री ज्ञानदेवमहाराज म्हणतात की हरिनामरूप मंत्रशास्त्राला यमसुद्धा भितो. तो नामधारकालाच नव्हे, तर त्याच्या कुळगोत्रालाही स्पर्श करीत नाही.

विवरण : आपल्याला अखंड सुख असावे, दुःख कधीही नसावे, असेच प्रत्येक माणसाला वाटत असते. परंतु या जगाचा धर्मच असा की, कोणतीही गोष्ट येथे कायमची नसते. त्यामुळे माणसाने कितीही इच्छा केली,

तरी या जगात असणाऱ्या कोणत्याही वस्तुमुळे त्याला कायमचे सुख मिळत नाही. या जगात एकच गोष्ट कायम टिकणारी व कायम आनंद देणारी आहे, ती म्हणजे भगवान. म्हणून भगवंतांना 'सत्-चित्-आनंद' म्हणतात. जर माणूस जगातील नाशिवंत सुखे मिळविण्यासाठी करीत असलेल्या प्रयत्नांच्या ऐवजी तसेच प्रयत्न भगवत्प्राप्तीसाठी करीत राहील तर त्याला अखंड सुख, अखंड आनंद मिळवता येईल.

भगवत्प्राप्तीचा मार्ग म्हणजे धर्मचरण होय. माउली सांगतात,

अगा जया जे विहित । ते ईश्वराचे मनोगत ।

म्हणोनि केलिया निध्रांत । सांपडेच तो ॥

(ज्ञाने. १८.९११)

हे विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य ओलावा ।

आणि हेचि परमसेवा । मज सर्वात्मकाची ॥

(ज्ञाने. १८.९०६)

या जगात आपल्या वाट्याला जे काम आले असेल (मग ते नियतीमुळे असो की आपल्या इच्छेने असो,) ते प्रामाणिकपणे भगवंतांची इच्छा समजून, त्यांच्याच साठी केल्यास भगवंतांची प्राप्ती नक्कीच होते.

एखादी गोष्ट आपल्या कल्पनेने सांगण्यापेक्षा त्याला पूर्वशास्त्रांचे प्रमाण दिल्यास ती अधिक विश्वासार्ह ठरते. परमात्म्याने निर्माण केलेली वेदादी शास्त्रे आर्यधर्माति परम प्रमाण मानली जातात. म्हणून माउली म्हणतात, भगवत्प्राप्तीच्या सर्व साधनात सारभूत महत्त्वाचे साधन नारायण-जप हेच आहे आणि याला वेदशास्त्रे व श्रुतीची वचने प्रमाण आहेत. असे म्हणण्याचे दुसरे एक कारण असे आहे की, या नामस्मरण-प्रधान भागवतधर्माच्या प्रारंभीच्या काळात काही वेदाभिमानी पंडित नामस्मरणासारख्या साधनांना तुच्छ लेखून लोकांचा बुद्धिभेद करीत. त्याचे खंडन करण्यासाठी हे सांगणे आवश्यक होते.

येथे वेदमंत्र, उपनिषदे व मनू इत्यादीच्या स्मृती व पुराणे यांचा आधार

माउलींनी घेतला आहे.

आस्य जानन्तो नाम चिद् विवक्तन (विष्णुसूक्त २.२.२६)

“‘विष्णु’ हे नाम सर्व पुरुषार्थ प्राप्त करून देणारे आहे, हे जाणून त्याचा जप करा.”

इति षोडशकं नाम्नां कलिकल्मणनाशनम् ।

नातः परतरोपायः सर्ववेदेषु दृश्यते ॥ (कलिसंतरणोपनिषत्-२)

“कलियुगाचे दोष नाहीसे करणारा ‘हरे राम...’ हा मंत्र आहे. याहून दुसरा श्रेष्ठ उपाय कोणत्याही वेदात आढळत नाही.”

मनुस्मृतीच्या दुसऱ्या अध्यायात स्पष्ट सांगितले आहे की, “ब्राह्मण वैदिक कर्म करो, वा न करो, तो केवळ नामजपाच्या योगानेच उत्तम सिद्धीस पूर्ण अधिकारी होईल, यात काही संशय नाही.” पुराणे तर नाममाहात्म्यासाठीच आहेत. कोणत्याही वैदिक कर्मचा प्रारंभ विष्णुनामाने आणि समाप्तीही विष्णुस्मरणानेच होते, हे प्रसिद्धच आहे. शिवाय कलियुगात श्रौत-स्मार्त धर्माचा न्हास होत असल्यामुळे नामस्मरणादी भागवत धर्मचेच विशेष माहात्म्य व तोच एक मुख्य धर्म आहे, असा समस्त वेदशास्त्रपुराणे व संत-महात्म्यांचा उपदेश आहे.

भगवान श्रीविष्णू किंवा त्यांच्या रामकृष्णादी अवतारांच्या नामावाचून ऐहिक सुखाच्या हेतूने केलेल्या जपाला माउलींनी व्यर्थ श्रम महाटले आहे. भगवंतावाचून जप, तप, क्रियाकर्म, नेम-धर्म करणे सर्व व्यर्थ आहे, कारण त्याने भगवत्प्राप्ती तर होत नाहीच; पण चित्तशुद्धीसुद्धा होत नाही. भगवत्प्राप्तीचा उद्देश मनात नसताना विषयसुखाच्या कामनेने जे ब्रत-नेम केले जातात, त्यांचा येथे निषेध असून एकादशी, सोमवारद्वात इत्यादी नेम देखील भगवत्त्रामस्मरण प्रमाण व मुख्य मानूनच केले पाहिजेत, असे माउली म्हणतात.

ज्यांनी हरिपाठी म्हणजे नामस्मरणाचे ठिकाणी पूर्ण श्रद्धा ठेवून हरिनामस्मरणाचाच ध्यास घेतला, ते नामधारक ‘निवांत’ होतात. निवांत

होणे म्हणजे निर्विकल्प होणे, प्रपंच विसरणे, स्मरण राहाणे हा ज्ञानाचा स्वभाव; तर सर्व विसरणे हा प्रेमाचा स्वभाव आहे. श्रीहरीच्या नामस्मरणाने प्राप्त झालेल्या प्रेमाने नामधारक जणू श्रीहरीपासून अलग होणेच विसरतो. श्रीहरीच्या ठिकाणी त्याची गाढ प्रेमसमाधी लागते. त्या सुखामुळे त्याला आत-बाहेरचे काहीच जाणवत नाही. चित अखंड भगवदाकारच असते. मकरंदाच्या लोभाने कमळावर बसलेला भ्रमर त्यात इतका गुंतून जातो की, कमळ मिटलेलेही त्याला कळत नाही. त्याचप्रमाणे भगवत्प्रेमात तळीन झालेल्यांना बाहेरील दृश्य जगताची, त्यातील सुखदायक वा दुःखदायक विषयांची जाणीवच राहात नाही. अशा प्रेमी भक्तांबद्दल भगवतं म्हणतात,

“भक्तांनी माझे जे चित्तात प्रेम धरले, तेच माझे भक्तांना देणे असते. पण मी त्यांना प्रेम देण्याच्या आधीच त्यांनीच स्वतः प्रेमाची प्राप्ती करून घेतली. त्यामुळे त्यांच्या प्रेमाला काळाची दृष्ट लागणार नाही, एवढेच मला करावे लागते.” (ज्ञाने. १०.१३१)

‘निवांत’ शब्दाचा दुसरा अर्थ ‘निर्धस्त’ असा आहे. संसारात किंवा परमार्थात विघ्ने येतात, ती पापकर्मामुळे. नामस्मरण हे असे सर्वथेष प्रायश्चित्त आहे की, त्यामुळे संचित पाप नाहीसे होऊन विघ्ने उत्पन्न होत नाहीत. त्यायोगे नामधारक निवांतपणे आपली कामे पार पाढू शकतो.

श्रीज्ञानेश्वरमातली म्हणतात, हरिनाम हा अगाध सामर्थ्यशाली मंत्र आहे. श्रीनारदभक्तिसूत्रे, शांडिल्यसूत्रे, श्रीमद्भागवत इत्यादी ग्रंथ हरिनामाचे मंत्रशास्त्र सांगणारे आहेत. भगवद्भक्त अशा यमधर्मराजांना हरिनामाचा महिमा ज्ञात असल्यामुळे नामधारकाकडे तर राहोच; पण त्याच्या कुळाकडेदेखील ते नजर टाकीत नाहीत. यमधर्माचाही शास्ता श्रीहरी ज्याच्या हृदयात वास करतो, त्या नामधारकाकडे यम वाकङ्या नजरेने कसा पाहील बरे !

२० - हरिनामग्रहण हाच नेम

नामसंकीर्तन वैष्णवांची जोडी । पायें अनंत कोडी गेलीं त्यांची ॥१॥
 अनंत जन्मांचे तप एक नाम । सर्व मार्ग सुगम हरिपाठ ॥२॥
 योगयाग क्रिया धर्मधर्म माया । गेले ते विलया हरिपाठी ॥३॥
 ज्ञानदेवर्भं यज्ञ योग क्रिया धर्म । हरिविणें नेम नाहीं दुजा ॥४॥

भावार्थ : नामस्मरण आणि संकीर्तन ही वैष्णवांची जोडी होय. यामुळे त्यांची अनंत कोटी पाये लयाला जातात. अनंत जन्मांचे तप एका हरिनामाच्या बरोबरीचे आहे. ईश्वरप्राप्तीच्या सर्व साधनमार्गात हरिपाठ सर्वांत सोपा मार्ग आहे. योग, यज्ञ, क्रिया, धर्म, अधर्म ही सर्व माणसाला प्रपंचात गुंतवणारी माया आहे. हरिपाठाने तिचा नाश होतो. श्री ज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, माझे यज्ञ, योग, क्रिया, धर्म, सर्व काही हरीच आहे. हरिनामावाचून मला दुसरा नेम नाही.

विवरण : भागवत धर्माचे निष्काम बुद्धीने आचरण करून विष्णूची निःसीम उपासना करणाऱ्यास वैष्णव म्हणतात. वैष्णवांच्या दृष्टीने नाम-संकीर्तन जोडी महत्त्वाची आहे. हरि नामस्मरण व संकीर्तन. संकीर्तन म्हणजे भगवंतांच्या लीलांचे श्रवण करणे व त्यांचे स्वतः वर्णन करणे. याखेरीज सर्व प्रकारची कायिक, वाचिक व मानसिक कर्में भगवत्प्राप्तीसाठी करून ती भगवंतांनाच अर्पण करणे हाही भागवत धर्मच होय. भागवत धर्माचे आजन्म अनुष्ठान करणारा वैष्णव म्हटला जातो. श्री गुलाबराव महाराजांनी “वैष्णव बोलिले नामस्मरणीं / रामकृष्णीं उच्चारु ॥६११॥” (संप्रदाय सुरतरु अ. २) असे वैष्णवांचे लक्षण सांगितले आहे; तर श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात,

“ वैष्णव म्हणों जया । अवधी देवावरी माया ॥१॥

नाहीं आणिक प्रमाण । तन धन तृण जन ॥२॥ ”

संसारात निरनिराळ्या व्यक्तींच्या ठिकाणी जे आपण प्रेम करतो, ते एका श्रीहरीच्या ठिकाणी करणे म्हणजे भक्ती व अशी भक्ती करणारा तो वैष्णव होय.

अशा रीतीने नामसंकीर्तनाने अनंत कोटी जन्मांची पापे नाहीशी होतात. जीवाच्या ठिकाणी दोन अकारचे पाप आहे. एक अविद्याजन्य पाप आणि दुसरे पूर्वजन्मांतील दुष्कर्मजन्य पाप. आपण स्वतः सच्चिदानंदरूप असताना हा अमंगल देह म्हणजे मी असे वाटणे हे अविद्याजन्य पाप होय. या पापामुळे देहाचे कोडकौतुक पुरवण्यासाठी तो पुन्हा अनेक प्रकारची पापे करीतच असतो. म्हणूनच श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात,

“बळें देह मी म्हणतां। कोटी ब्रह्महत्या माथां॥”

वैष्णवाला देह तृणवत वाटतो. त्याची माया देहावर नसते तर भगवंतावर असते. त्यामुळे त्याला अविद्याजन्य पाप लागत नाही. नामस्मरणाने संचित कर्माचा नाश होतो आणि तो करीत असलेली कर्मे भगवंतासाठी आहेत, असा त्याचा दृढ भाव असल्याने करीत असलेल्या कर्मांचे पाप-पुण्यही त्याला बाधत नाही.

अनंत जन्मांमध्ये केलेले तप एकवेळ हरिनाम घेतल्याच्या बरोबरीचे आहे. किंवा अनंत जन्मी तप करावे, तेव्हा कोठे हरीचे नाम घ्यावेसे वाटते. माउली म्हणतात,

“जे जन्मसहस्री वोळगिजे। एकवेळ यावया॥” (ज्ञाने ९-२०६)

एका अभंगातही ते म्हणतात,

“बहुत सुकृतांची जोडी। म्हणुनि विठ्ठलीं आवडी॥”

शिवाय तप हे अत्यंत कष्टसाध्य आहे. नाम सुगम आहे.

कर्म, उपासना व ज्ञान हे तीन मार्ग विलंबाने व कष्टाने भगवत्प्राप्ती करून देणारे आहेत; तर हरिपाठ म्हणजेच नामस्मरण हा तत्काळ व सुलभतेने भगवत्प्राप्ती करून देणारा मार्ग आहे. कर्माच्या योगाने लवकर चित्तशुद्धी होत नाही; पण नामस्मरणाचा आरंभ केल्यापासूनच चित्तशुद्धीला प्रारंभ होतो आणि निस्सीम भक्तिभावाने ते अखंड घेत राहिले, तर ईश्वरप्राप्तीही होते. हाताचा चिखल धुवायचा तर धुण्यासाठी वापरलेले पाणी फुकट जाते, तसे चित्तशुद्धीसाठी केलेले कर्म एका अर्थने वाया जाते, तसे नामस्मरण कधीच वाया जात नाही. किंवद्दना सर्व युगांतील धर्मांचे फळ एका नामस्मरणाने मिळते.

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

(कृतयुगात ध्यानाने, त्रेतायुगात यज्ञ करून आणि द्वापरयुगात पूजा करून (ही तिन्ही साधने कष्टसाध्य आहेत) जे फळ मिळते, ते कलियुगात केवळ नामसंकीर्तनाने मिळते.) म्हणून नामस्मरणाचा मार्गच सर्वश्रेष्ठ आहे.

योग म्हणजे चित्तवृत्तीचा निरोध करणे. यासाठी यम-नियमादी साधनांचे क्लेश सहन करावे लागतात. हे सर्व करून समाधीपर्यंतची जरी मजल गाठली, तरी योगी सत्त्वगुणाचे बंधन तोडू शकत नाही. हा सत्त्वगुण नाहीसा होण्याकरता म्हणजेच गुणातीत होण्याकरता त्याला हरिभक्तीच केली पाहिजे. म्हणूनच भगवान म्हणतात की, तपस्व्यापेक्षा, कर्मयोग्यापेक्षा किंवा ज्ञान्यापेक्षा योगी श्रेष्ठ असला तरी श्रद्धेने व एकनिष्ठेने माझे भजन करणाराच माझ्याशी ऐक्य पावतो (गी. ६. ४७).

योग म्हणजे काम्य यज्ञकर्म, क्रिया म्हणजे श्राद्धादी क्रिया, धर्म म्हणजे विहित कर्म आणि अर्धर्म म्हणजे निषिद्ध कर्म. या सर्वांमुळे पुण्य-पाप उत्पन्न होत असल्यामुळे त्याचे फळ भोगण्यासाठी जन्म-मृत्यू अटल आहेत. म्हणूनच यांना माया म्हटले आहे. ही मायारूप बंधने अज्ञानी लोकांसाठी आहेत. जोपर्यंत अज्ञान आहे व त्या अज्ञानामुळे द्वैत भासते, तोपर्यंत या सर्वांचे फळ आहे. पण नामस्मरणाने अज्ञान नाहीसे होऊन श्रीहरीची अद्वैत सत्ता प्रत्ययाला आली की, वरीलपैकी कोणाचेही अस्तित्व सिद्ध होत नाही. शिवाय योगयागादिकांनी मिळणाऱ्या सुखापेक्षा केवळ नामस्मरणाने मिळणारे सुख अविनाशी व अनंत पर्टीनी अधिक असते.

श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात,
संध्या, कर्म, ध्यान, जप, तप, अनुष्ठान । अवघें घडे नाम उच्चारितां ॥

म्हणून नामधारकाला वरील योग-यागादिक स्वतंत्रपणे करण्याची गरजच उरत नाही.

श्री ज्ञानेश्वर माउली म्हणतात, नाम हाच माझा यज्ञ आहे. नामामुळेच मला योगाची सिद्धी मिळते. नामामुळे सान्या पितरांना सदगती मिळते.

नामस्मरणानेच धर्म घडतो. म्हणून मला हरिनामावाचून दुसऱ्या योगादिकांच्या अनुष्ठानाती आवश्यकता नाही. कारण सर्व धर्म हरिनाम घेतल्यानेच सिद्ध होतात.

* * * * *

२१ - हरिनाम सार

काळ वेळ नाम उच्चारितां नाहीं । दोन्ही पक्ष पाहीं उद्धरती ॥१॥
रामकृष्ण नाम सर्व दोषां हरण । जडजीवां तारण हरि एक ॥२॥
हरिनाम सार जिव्हा या नामाची । उपमा त्यादैवाची कोण वाणी ॥३॥
ज्ञानदेवीं सांग झाला हरिपाठ । पूर्वजां वैकुंठ मार्ग सोपा ॥४॥

भावार्थ : हरिनामाच्या उच्चाराला काळ -वेळ लागत नाही. शिवाय ते उच्चारणारे व ऐकणारे दोघेही तरुन जातात. राम -कृष्ण हे नाम सर्व दोष नाहीसे करणारे आहे. अज्ञानी जीवांना तरुन जायला हरिनाम हाच एक उपाय आहे. हरिनाम हेच जिभेचे सार्थक आहे. ज्याच्या जिभेला हरिनामाची गोडी लागली, त्याच्या भाग्याला कोणाची उपमा देणार ? श्रीज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, ज्या हरिनामस्मरणाने पूर्वजांना वैकुंठ मार्ग सोपा झाला, त्याचेच आम्ही यथासांग आचरण केले.

विवरण : इतर धर्मकर्मे कोणत्या ठिकाणी, कोणत्या वेळी करावीत आणि कशी करावीत, याविषयी शास्त्रांत नियम सांगितले आहेत; पण नामस्मरणाला स्थळकाळाचे कोणतेही बंधन नाही. याउलट असेही सांगितले आहे की,

अहो येता जाता उठतबसता काम करिता
सदा देता घेता वदनि वदता ग्रास गिळिता ।
घरी दारी शय्येवरि रतिसुखाचे अवसरी
समस्तांची लज्जा त्यजुनि भगवचितन करी ॥

नामानेच अपवित्र देशकाल पवित्र होतात व अधर्मही धर्मरूप होतो.
अशौच ते बाधी आणिकां अक्षरां । नाम निदसुरा घेतां तरे ॥

हरिनामावाचून अन्य मंत्रांचा जप करावयाचा असल्यास स्नानादिकांनी शुद्ध होणे आवश्यक आहे. नाहीतर त्या मंत्रजपाचे परिणाम उलट होतात. उदा. गायत्रीमंत्र अशुद्ध, अयोग्य वेळी व अयोग्य ठिकाणी जपल्यास जपणाऱ्याला वेड लागते. हरिनामाचे तसे नाही. ते कोठेही केव्हाही घेतले तरी चालते.

धर्मकर्म, ज्ञान, योग ही ईश्वरप्राप्तीची साधने कर्त्यालाच तारतात; पण हरिनामाचा मोठ्याने उच्चार केल्यास ते ऐकणाराही तरून जातो. पशुपक्षी किंवा वृक्षपाषाणांना नामाचा उच्चार करता येत नाही. पण त्यांना ऐकता येते. नामश्रवणाने त्यांच्या तमोगुणाचा नाश होऊन त्यांच्यांत सत्त्वगुणाचा प्रादुर्भाव होतो. त्यामुळे त्यांना परमार्थमार्गाकडे जाणे शक्य होते.

एका पोपटाला हरिनाम शिकवता शिकवता गणिका आणि पोपट दोघेही उद्धरून गेले. श्रीसंत बहिणाबाईच्या संगतीतील एक वासरू कीर्तन व नामश्रवण ऐकून तरून गेले, अशी पुराणात उदाहरणे आहेत. म्हणून-

जपतो हरिनामानि स्थाने शतगुणाधिकः ।

आत्मानं च पुनात्युच्चैर्जपन् श्रोतृन् पुनाति च ॥

“एका जागी बसून हळू नामजप करणाऱ्यापेक्षा मोठ्याने नामजप करणारा शतपट चांगला. कारण तो स्वतःबरोबरच ऐकणाऱ्यालाही पवित्र करतो.”

श्रीचैतन्यचरित्रामृतात म्हटले आहे-

पशु पक्षी कीट आदि बोलीते ना पारे । शुनी लेई हरिनाम तारा सब तारे ॥

अत एव उच्च करी कीर्तन करीले । शत गुण फल हय सर्व शास्त्रे बोले ॥

“पशु पक्षी, कीटक आदींना नामाचा उच्चार करता येत नाही, पण ते हरिनाम ऐकतात आणि तरून जातात. म्हणूनच मोठ्याने कीर्तन करा. त्यायोगे शतपट फळ अधिक मिळेल, असे सर्व शास्त्रे सांगतात.”

आपल्या वाणीचे सारभूत आद्य कर्तव्य हरिनाम घेणे हेच आहे.

सा वाक् यथा तस्य गुणान् गृणीते ।

“तीच वाणी खरी की जी ईश्वराचे गुणगान गाते.”

श्रीतुकाराममहाराजाही म्हणतात-

अलश्य तो लाभ होईल अपार । नाम निरंतर म्हणतां वाचे ॥

म्हणून हरिनामाचे माहात्म्य कळो वा न कळो, नामस्मरण करीत राहावे. ज्यांनी आपल्या जिभेला हरिनामाचा छंद जडविला, त्यांच्या भाग्याचे वर्णन कोणती उपमा देऊन करता येईल वरे ! अशा हरिनामाच्या प्रेमाने पुढे भक्तिप्रेमसुख प्राप्त होते, की जे अत्यंत दुर्मिळ आहे. श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात,

आत्मनिष्ठ जरी झाले जीवन्मुक्त । तरी भक्तिसुख दुर्लभ त्यां ॥

अशा भक्तिसुखाने रंगून जाऊन जो श्रीहरिस्वरूप झाला, त्याला कशाची उपमा देता येणार आहे ?

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, माझ्या ठिकाणी हरिपाठ सांग झाला. म्हणजेच श्रीहरीच्या प्राप्तीकरता ज्या ज्या गोष्टींची आवश्यकता लागते, ती सर्व हरिप्राप्तीची अंगभूत सामग्री एका भगवन्नामानेच पूर्ण होऊन मला भगवत्प्राप्ती झाली. कर्ममार्ग, योगमार्ग अथवा ज्ञानमार्ग यांचे अनुष्ठान यथासांग व्हायचे असल्यास दुसऱ्या साधनसामुग्रीची आवश्यकता लागते, तशी नामस्मरणाला लागत नाही. हरिनामस्मरणास प्रवृत्त झाल्यापासून एका हरिनामानेच सर्व साधनांची पूर्ती होते. हरिनाम हे प्रथम साधन असून शेवटी साध्याही तेच होते. म्हणूनच

बीज आणि फळ । हरीचें नाम ॥

असे म्हटले आहे. हरिनाम स्वयंपूर्ण व सर्वसाधनरूप आहे. हे ‘सांग’ नाम उच्चारणारा तर पूर्ण होतोच, पण त्याच्या पूर्वजांनाही वैकुंठप्राप्ती होते. श्रीहरीच्या नामाचे माहात्म्य एवढे आहे की, नामधारक ज्या कुळात जन्मतो, त्या नामधारकाचा पूर्वज होण्याचे भाग्य ज्याला लाभले, त्याला स्वतः काही साधन न करता वैकुंठमार्ग सुलभ होतो.

२२ - हरिनाम आकाशापेक्षा मोठे

नित्य नेम नामीं ते प्राणी दुर्लभ । लक्ष्मीवल्लभ तयां जवळी ॥१॥
 नारायण हरि नारायण हरि । भुक्तिमुक्ति चारी घरीं त्यांच्या ॥२॥
 हरिविणें जन्म न कंचि पैं जाणा । यमाचा पाहुणा प्राणी होय ॥३॥
 ज्ञानदेव पुसे निवृत्तीसी चाड । गगनाहूनि वाड नाम आहे ॥४॥

भावार्थ : भगवन्नामाच्या नित्यस्मरणाचा नेम करणारा मनुष्य दुर्मिळ आहे. भगवंत नित्य नाम घेणाऱ्याजवळ नेहमी असतात. ज्याच्या मुखात ‘नारायण हरी’ असा नामजप असतो, त्याला इहलोकीचे भोग व चारही मुक्ती प्राप्त होतात. नामस्मरणाविना जीवन हा साक्षात् नरकच होय. मरणानंतरही त्याला यमलोकीच जावे लागते. श्री ज्ञानदेवांनी श्री निवृत्तिनाथांना नाममाहात्म्याविषयी विचारले, तेव्हा ते म्हणाले, नामाचा महिमा आकाशाहून थोर आहे.

विवरण : भगवंतांना नामाची अतिशय आवड आहे. म्हणूनच भगवंत नारदांना सांगतात,

नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।

मदभक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

“हे नारदा, मी वैकुंठात राहात नाही. योग्यांच्या हृदयांत राहात नाही. किंवा सूर्यमंडळातही वास करीत नाही. तर माझे भक्त जेथे माझे नाम गातात, तेथे मी राहातो.”

“नाम उच्चारितां कंठीं। पुढे उभा जगजेठी ॥” असे श्रीतुकाराम-महाराजही म्हणतात. नाम आणि रूपाचा संबंध अविभाज्य असल्यामुळे जेथे नाम तेथे भगवंत असणारच. व्यवहारातही आपण हेच पाहातो की, ज्या वस्तूचे वा व्यक्तीचे नाव घ्यावे, ती वस्तू वा व्यक्ती रूपगुणांसह आपल्या नजरेसमोर येते. अर्थात व्यवहारातल्या वस्तू वा व्यक्ती नाशिवंत असतात, बदलणाऱ्या असतात. परंतु भगवंत अव्यय व अनंत आहेत.

त्यामुळे नामासमवेत त्यांचे वास्तव्य अखंड असते. म्हणून माउली म्हणतात की, ज्यांचा नामाचा नित्य नेम असतो, त्यांच्यापाशी लक्ष्मीपती भगवान विष्णू नित्य असतात. ज्ञानेश्वरीतही त्यांनी हेच सांगितले आहे.

परी तयापाशीं पांडवा । मी हारपला गिंवसावा ।

जे थ नामघोष बरवा । करिती माझा ॥

(ज्ञाने. ९-२०८)

परंतु असे लोक दुर्मिळ असतात. कारण मुखात नाम येण्यासाठी अनंत जन्मीचे पुण्य पदरी असावे लागते, “बहुत सुकृतांची जोडी” असेल तरच “बिठुली आवडी” उत्पन्न होते, असे संत सांगतात. शिवाय “मी नाम घेतो,” असा अहंकार उत्पन्न होता कामा नये. दृश्य असे दिसते की, भक्तीला सुरुवात होते न होते तोच “आपण भक्त आहोत” याची इतरांनी दखल घ्यावी, अशी अपेक्षा असते आणि त्यानुसार दिखावाही चालू होतो. अशा ठिकाणी भगवंत राहात नाहीत. स्वतःलाही विसरलेल्या गोर्पींना जेव्हा “भगवंत आपल्या मनाप्रमाणे वागतात. आपण किती श्रेष्ठ भक्त आहोत,” असा गर्व झाला, त्याचक्षणी भगवान अंतर्धान पावले. मग इतरांची काय कथा?

ज्याच्या मुखातून अखंड “नारायण हरि, नारायण हरि” असा जप चालू असतो, त्याच्या ऐहिकाचा भार तर भगवंत घेतातच; पण त्याला चारही मुक्तीचा लाभ करून देतात. गीतेत भगवंत म्हणतात,

तेथां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।

“जे माझ्याशी नित्य जोडले गेलेले असतात, त्यांचा ‘योगक्षेम’ मी चालवतो.” योग म्हणजे भगवत्प्रेमाची प्राप्ती आणि क्षेम म्हणजे ते नित्य सांभाळणे. नामधारकाची नामस्मरणाची गोर्डी भगवंत कधीही कमी होऊ देत नाहीत. नित्ययुक्त भक्ताचा परमार्थ भगवंतच सांभाळतात. भगवंत म्हणतात,

आतां यावरी येतुलें घडे । जे तेंचि सुख आगळें वाढे ।

आणि काळाची दृष्टि न पडे । तें आम्हां करणे ॥

(ज्ञाने. १०-१३३)

“भक्तांनी आमच्याविषयी जे प्रेम धरले, ते अधिक कसे वाढेल आणि त्यावर काळाची दृष्टी पद्गून ते कमी कसे न होईल, हेच आंम्हांला करावे लागते.” भगवान भक्तांच्या प्रेमस्थितीचे क्रुण अशा रीतीने फेडू पाहतात की, ते भक्तांच्या ठिकाणी अहंकार उटू देत नाहीत आणि त्यांचा प्रेमभाव कमी होऊ देत नाहीत. नामधारकाला मुक्ती मिळविण्यासाठी कोठे दुसरीकडे परलोकी वर्गे जावे लागत नाही. चारी मुक्ती त्याच्या घरीच असतात. अखंड भगवन्नामात रमलेले भक्त जिवंत असतात पण प्रपंचातील कोणत्याही भावाने बद्ध नसतात, मुक्त असतात, म्हणून जीवन्मुक्तीचा ते येथे अनुभव घेतात आणि जाणीव-नेणीवरहित समाधीप्रमाणे त्यांच्या अंतःकरणाची स्थिती असते, म्हणून ते विदेहमुक्तीचाही अनुभव घेतात.

याउलट स्थिती नामविमुखांची असते. त्यांना जिवंतपणीही नरक आणि मेल्यानंतरही नरकच भोगावा लागतो. माणसाचे मन कोणत्यातीरी एका गोष्टीचे चिंतन करते. जेव्हा ते नामात गुंतते, तेव्हा विषयांना विसरते. आणि विषयांत गुंतते, तेव्हा नामाला विसरते. नामविमुखांचे मन अखंड विषयांतच गुंतलेले असते. विषयांत तात्पुरते सुख असते, ते अल्पकाळ टिकणारे असते, म्हणून ते दुःखमय असते. “दुःखम् अल्पसुखं स्मृतम्” क्षणिक सुखच दुःख होय. आणि हे दुःख विषयासक्त पुरुषांना सतत भोगावे लागते, म्हणून जिवंतपणी त्यांना नरक भोगावा लागतो, असे म्हटले आहे. सतत नवनव्या अपेक्षा बाळगून त्या पूर्ण न झाल्याने विषयासक्त माणसे नेहमी दुःखातच जगतात. एका अर्थी हा नरकच नव्हे का? शिवाय या वासना पुन्या करण्यासाठी जी अनेक पापे करावी लागतात, त्यांचा परिणाम म्हणून मृत्युनंतर यमयातना भोगाव्या लागतात.

श्रीज्ञानदेवमहाराजांनी आपल्या सदगुरुंना विचारले की, “‘गुरुमहाराज, नाम म्हणजे शब्द, शब्द हा आकाशाचा गुण असल्याने त्याला उत्पत्ती व विनाश असणारच. मग उत्पत्ति -विनाशशील नामाचा एवढा महिमा कसा?’” श्रीनिवृत्तिनाथ म्हणाले, “‘ध्वनिरूप शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. वर्णरूप नाम हा आकाशाचा गुण नव्हे. ज्या

आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झाले, त्या आत्म्याचा वाचक शब्द नाम असल्यामुळे ते आकाशापूर्वीच अस्तित्वात असते व आत्मा जसा आकाशाहून व्यापक तसे ते नामही आकाशाहून व्यापक व आत्म्यप्रमाणे अविनाशी आहे.

* * * * *

२३ - नाम सर्व मार्गा वरिष्ठ

सात पांच तीन दशकांचा मेळा । एकतत्त्वीं कळा दावी हरि ॥१॥
 तैसें नव्हे नाम सर्व मार्गा वरिष्ठ । येथें कांहीं कष्ट न लगाती ॥२॥
 अजपा जपणे उलट प्राणाचा । येथेंहि नामाचा निर्धर असे ॥३॥
 ज्ञानदेवा जिंये नामेंविण व्यर्थ । रामकृष्णीं पंथ क्रमियेला ॥४॥

भावार्थ : श्रीहरी स्वस्वरूप एकाच तत्त्वात सृष्टीतील पंचवीस तत्त्वांची कला दाखवितो. निरनिराळ्या शास्त्रांनी सांगितलेल्या एक ते पंचवीस तत्त्वांपैकी खरी किती आहेत, हे ठरविणे कठीण आहे. नामाचे तसे नाही. सर्व साधनमार्गात तेच श्रेष्ठ आहे, असा दृढनिश्चय असणाऱ्याला खात्रीने ईश्वरप्राप्ती होते. शिवाय यात कष्टही नाहीत. अजपाजप करणे किंवा सुषुम्नामार्गाने प्राण वर चढविणे यातही नामजपच आहे. श्री ज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, नामावाचून जगणे व्यर्थ आहे. म्हणून मी हा रामकृष्णजपाचाच मार्ग अनुसरला आहे.

विवरण: छान्दोग्य उपनिषदात (६.२) सृष्टीच्या उत्पत्तीसंबंधी श्वेतकेतूला त्याचे वडील आरुणी सांगतात- “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ।” (विश्वाच्या उत्पत्तीपूर्वी एकमेव ‘सत्’ नावाचे तत्त्व होते. त्याने विचार केला की, आपण अनेक रूपांनी नटावे.) या सत् तत्त्वालाच निर्गुण, निराकार परब्रह्म म्हटले आहे. हे परब्रह्मच विविधरूपी विश्व झाले आहे. दूधच दही ब्हावे तसे. पण यात एक फरक आहे. दुधाचे दही होते, तेव्हा दूध मूळ रूपात राहू शकत नाही.

याठिकाणी मात्र परब्रह्म आहे तसे राहूनही विश्वरूप होते. म्हणून येथे स्वप्नाचा दृष्टान्त योग्य ठरेल. स्वप्न पाहणारा मनुष्य बिछान्यावर अविचल राहूनही स्वप्नसृष्टीच्या रूपाने नटलेला असतो. तसेच एकच ब्रह्म त्रिगुणात्मक प्रकृतीपासून ते स्थावर-जंगमात्मक विश्वापर्यंत विविध रूपांनी नटलेले आहे.

ही सारी सृष्टी म्हणजे अनेक तत्त्वांचा समूह आहे. कोणी त्रिगुणात्मक प्रकृती हे एकच तत्त्व मानतात, तर कोणी तीन, पाच, सात, दहा, सोळा, पंचवीस, अद्भावीस अशी वेगवेगळी तत्त्वे असल्याचे सांगतात. या अभंगात माउलींनी निरनिराळ्या तत्त्वज्ञान्यांची मते सांगताना सात, पाच, तीन, दहा अशा संख्यांचा उल्लेख केला आहे. या सर्वांची बेरीज केली तर पंचवीस तत्त्वे होतात. सांख्यशास्त्रात पंचवीस तत्त्वांचा उल्लेख आहे. पुरुष, प्रकृती, महत्तत्त्व, अहंकार, पाच तन्मात्रा, मन, पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये व पाच महाभूते अशी ही पंचवीस तत्त्वे आहेत.

माउली म्हणतात, परब्रह्म किंवा सत् असा ज्याचा उल्लेख केला जातो, असा श्रीहरी हे एकच तत्त्व आहे आणि त्यानेच या तत्त्वांचे रूप घेतले आहे आणि इतके करूनही तो पुन्हा आहे तसाच आहे. ही त्याची कळा म्हणजेच लीला त्याची तोच जाणे. ज्ञानेश्वरीत याविषयी ते म्हणतात.

जैसा कां सर्वेश्वर । पाहिजे तंव निव्यापार ।

परी तोचि रची विस्तार । त्रिभुवनाचा ॥(५.७६)

जगाच्या जीर्णी आहे । परी कवणाचा कहीं नोहे।

जगचि हें होय जाये । तो शुद्धीही नेणे ॥(५.७९)

“खेरे पाहता भगवंतं निष्क्रियं आहेत; पण त्रिभुवनाचा विस्तार तेच करतात. तसेच प्राणिमात्राच्या हृदयात ते आहेत; पण कधीच कोणाचे नाहीत. हे जग उत्पन्न होते आणि लय पावते; पण त्याची वार्ताही त्यांना नाही.”

विश्वाची ही नामरूपे भगवंताचेच रूप आहेत, असे जोवर प्रत्ययाला येत नाही, तोवर श्रीहरीचा साक्षात्कार होत नाही. हा साक्षात्कार होण्यासाठी

निष्काम कर्म, योग, ध्यान, तप इत्यादी साधने सांगितली आहेत. पण ती सर्व साधने कष्टसाध्य आहेत. म्हणून माउली म्हणतात, नाम हे सर्व साधनामार्गात श्रेष्ठ दजाचे आहे. यासाठी कष्ट मुळीच नाहीत आणि अपरोक्ष साक्षात्कार खात्रीने करून देणारे आहे.

शिवाय इतर साधने कर्मरूप आहेत. कर्मरूप अनुष्ठानाने उत्पन्न होऊन नाश पावणारी वस्तू मिळते. पण भगवान श्रीहरी नित्यवस्तू असल्यामुळे कमनि ते मिळत नाहीत; तर केवळ भक्तीने मिळतात. सर्व साधनांची खटपट सोडून देऊन भगवन्नामस्मरण करण्याने भगवत्कृपा होऊन परमप्रेमरूप आत्मा श्रीहरीच भक्तिरूप परम प्रेमवृत्तिरूपाने भक्ताच्या अंतःकरणात प्रगट होतो. या भक्तीने आत बाहेर सारखी एक प्रेममयच स्थिती होते. ही स्थिती सर्वकर्मसमर्पण, नामस्मरण व संकीर्तन याने प्राप्त होते.

श्वासामध्ये ३० काराचा जप करणे, याला अजपाजप म्हणतात. यामध्येही नामाचा पक्का निश्चय करावाच लागतो. कारण ३० हे निर्णय परमात्म्याचे नाव आहे. श्वासोच्छ्वास चालताना जो नाद होतो, त्या नादाच्या ठिकाणी 'सोहं' अशी अक्षरे निघतात, असे अनुसंधान ठेवले, तरी तेही नामस्मरणच होते. तसेच सुषुम्ना नाडीत प्राण नेण्यासाठी भ्रामरी करावी लागते. भ्रामरी हाही ३० काराचाच जप आहे. कर्माच्या संपूर्णितेसाठीही शेवटी "विष्णवे नमः" असे नाम जपावेच लागते. तात्पर्य, भगवत्प्राप्तीसाठी केल्या जाणाऱ्या इतर साधनातही नामस्मरण महत्त्वाचे आहे.

श्रीजानेश्वरमाउली म्हणतात, मला श्रीहरिनामस्मरणावाचून जगणे व्यर्थ वाटते. पाण्यावाचून मासा तळमळावा तशी नामावाचून माझ्या मनाची अवस्था होते. यासाठीच सर्व साधनमार्गाचा सर्व बाजूंनी सूक्ष्म व पूर्ण विचार करून शेवटी रामकृष्ण इत्यादी भगवन्नामस्मरणाचाच मार्ग धरून त्या मार्गावरून मी निःशंकपणे चालत आहे.

२४ - हरिनामग्रहण हाच नेम

जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म । सर्वधिटीं राम भाव शुद्ध ॥१॥
 न सोडीरे भावो टाकीरे संदेहो । रामकृष्णीं टाहो नित्य फोडीं ॥२॥
 जाति वित्त गोत कुळशील मात । भज कां त्वरित भावयुक्त ॥३॥
 ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मनीं । वैकुंठभुवनीं घर केलें ॥४॥

भावार्थ : सर्व वस्तुमात्रांत राम भरून राहिला आहे, हा शुद्ध भाव उत्पन्न होण्यासाठी जप, तप, कर्म, क्रिया, उपवासादी नियम इत्यादी साधने शास्त्राने सांगितली आहेत. म्हणून संशय सोडून सर्वकाही श्रीहरी आहे, हा भाव दृढ धर आणि रामकृष्णनामाचा अखंड उदघोष कर. भगवत्प्राप्तीसाठी जात, द्रव्य, गोत्र, कुळ, शील या गोटींना काढीचीही किंमत नाही. आवश्यकता आहे ती भावयुक्त भजनाची. म्हणून ते करण्यास तत्काळ सुरुवात कर. श्रीज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, माझ्या ध्यानी-मनी रामकृष्णच आहे. त्यामुळे माझे नित्य वास्तव्य वैकुंठभुवनातच आहे.

विवरण : गुरुंनी दिलेल्या मंत्रांचा जप करणे, देह कष्टवून, शीतोष्णादी सहन करून तप करणे, नित्य-नैमित्तिक पूजा इत्यादी करणे, ब्रतवैकल्ये करणे, उपवासादी नेम करणे ही सर्व साधने चित्तातील वासना नाहीशा होऊन चित्त शुद्ध होण्यासाठी आहेत. श्रीमच्छंकराचार्य म्हणतात,
 चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।

“कर्मे चित्त शुद्ध होण्यासाठी करायची असतात; आत्मज्ञानासाठी (भगवत्प्राप्तीसाठी) नव्हेत.” चित्त शुद्ध झाले की, आपोआप त्या चित्ताला प्रपंच भगवत्स्वरूप वाटूलागतो व भगवत्प्रेमानेच त्याचे चित्त भरून जाते. परंतु ही कर्मे करण्याची एक युक्ती आहे, ती साधली पाहिजे. ती युक्ती अशी : मी करीत असलेले कर्म भगवंतांसाठी असून ते, भगवंतच आपल्या देहाच्या माध्यमातून करून घेत आहेत, असा सतत पक्का निश्चय असला पाहिजे. असे कर्मच चित्तशुद्धी करते.

या कर्माचा कर्ता मी असून याचे फळ मला (अर्थात् या देहाला) मिळाले पाहिजे, या भावनेने केलेले कर्म चित्तशुद्धी करीत नाही, तर उलट वासना अधिकाधिक वाढवते आणि चित्त अशुद्ध करते.

जी कर्मे आपण करू त्यांनी भगवत्प्रेम वाढले, तरच त्यांचा उपयोग भागवतात म्हटले आहे,

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ।

नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥

“धर्मकर्मे कितीही यथासांग केली आणि त्यांच्यापासून भगवत्प्रेम जर उत्पन्न झाले नाही, तर ते व्यर्थ श्रम आहेत.”

भगवंतच विश्वरूपाने नटले आहेत, असे वाटणे हा शुद्ध भाव आणि भगवंतांपेक्षा विश्वाला वेगळे मानणे व देहसुखासाठी त्यावर प्रेम करणे, हा अशुद्ध भाव होय. म्हणून हा शुद्ध भाव कधीही सोडू नये. निदान संत स्वानुभवाने हे सांगतात, म्हणून तरी त्यावर विश्वास ठेवावा. हा दृढ विश्वास ठेवून मन निश्चय करीत गेले, तर पुढे मन तो अनुभव घेतल्यावाचून राहाणार नाही. गीता सांगते,

श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् ।

“सदगुरु, संत, शास्त्रे यांच्या वचनांवर श्रद्धा ठेवल्यानेच आत्मज्ञान प्राप्त होते.”

दृढ विश्वास ठेवून भगवंतांचा नामधोष करावा. याठिकाणी रामकृष्ण नामाचा नित्य टाहो फोडावा, असे माउली म्हणतात. खाद्या गर्दीत मूळ आईपासून दूर गेले तर ते टाहो फोडते. त्यावेळी आजूबाजूला इतकी सारी माणसे असतात, पण मुलाला त्यांतले जणू कोणीच दिसत नाही. एवढ्या मोठ्याने रडणारे मूळ आई दिसताच गप्प होते. भक्तालाही आजूबाजूचा प्रपंच दिसता कामा नये; तर न दिसणारा भगवंत केब्हा दिसेल, याची तळमळ लागली पाहिजे आणि त्यासाठी त्याने भगवंतांना ‘रामकृष्ण’ ‘रामकृष्ण’ अशा (किंवा स्वतःला प्रिय असणाऱ्या नावाने)

मोळ्याने हाका मारत राहिले पाहिजे. माउलींनी हे कधीतरी नव्हे, तर नित्य करायला सांगितले आहे.

मी अमक्या जातीचा, माझ्याकडे इतकी संपत्ती आहे, माझे अमुक गोत्र आहे, माझे कुळ नावाजलेले आहे, मी उत्तम शीलसंपन्न आहे,... यांसारखे विचार स्वतःचा अभिमान वाढवणारे व भगवंतांपासून माणसाला दूर नेणारे आहेत. व्यवहारात या गोर्टीचा उपयोग असला, तरी भगवंतांच्या प्राप्तीसाठी मुळीच नाही. कारण यामुळे भेदभाव उत्पन्न होतो आणि भगवंतच सर्व काही आहेत, हा विचार नाहीसा होतो. महणून या गोर्टी काल्पनिक आहेत हे लक्षात घेऊन त्यांच्याविषयी आसक्ती बाळगू नये, तसा त्यांचा द्वेषही करण्याचे कारण नाही. जसे, लहानपणी आपण खेळत असलेली खेळणी मोठेपणी आपण पाहातो, तेव्हा त्यांच्याविषयी आपल्याला प्रेमही वाटत नाही किंवा द्वेषही वाटत नाही. त्यांच्याविषयी आपली वृत्ती उदासीन असते. मोठेपणी आपले ध्येय वेगळे असते, त्याकडे आपली दृष्टी असते. तसेच नामधारकाने प्रपंचातील या गोर्टीविषयी उदासीन राहून, भगवत्प्राप्तीचे ध्येय गाठण्यासाठी वेळ फुकट न घालवता अखंड भजन करीत राहावे.

भगवान भक्तीवाचून दुसरे-तिसरे काही पाहात नाहीत, हे सांगताना माउली म्हणतात,

ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा ।
जियावयालागीं वोलावा । मीचि केला ॥ ज्ञाने. ४४८॥
पाहें पां भक्तीचेनि आथिलेपणे । दैत्यीं देवां आणिलें उणे ।
ए-हवीं दैत्यकुळ साचोकारें । परी इंद्रही सरी न लाहे उपरें ।
महणौनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ॥४५२॥

हे अर्जुना, “ज्यांनी सर्व प्रकारें आपला सर्व भाव माझ्यावर ठेवून जगण्याचा आधारही मलाच केले आहे. ते कोणत्याही जातीतील असोत, भले त्यांनी शास्त्राध्ययनही केलेले नसो, पण माझ्याशी तुलना करता ते माझ्याहून मुळीच कमी नाहीत. पहा बरे, भक्तीच्या जोरावर दैत्यांनीही

देवांना तुच्छ ठरवले आहे. म्हणूनच तर दैत्यकुळातील प्रलहादासाठी मला अवतार ध्यावा लागला. प्रलहाद दैत्यकुळातील खरा पण इंद्राहून तो श्रेष्ठ आहे. कारण तो भक्त आहे. भक्तीच सरस आहे. जात किंवा कुळ नव्हे.”

श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, माझ्या ध्यानात भगवंतांचे रूप आणि मनात त्यांचे नाम असल्यामुळे मी जरी भूतलावर असलो, तरी माझे वास्तव्य वैकुंठातच आहे, असे मी मानतो. कारण जेथे भगवंतांचे नाम-रूप अखंड आहे, तेच वैकुंठ होय.

* कृष्ण कृष्ण कृष्ण *

२५ - हरिउच्चारणीं मोक्ष सदा

जाणीव नेणीव भगवंतीनाहीं। हरिउच्चारणीं पाहीं मोक्ष सदा॥१॥

नारायण हरि उच्चार नामाचा। तेथें कळिकाळाचा रीघ नाहीं॥२॥

तेथील प्रमाण नेणवे वेदांसी। तें जीवजंतुंसी केवीं कळे॥३॥

ज्ञानदेवा फळ नारायण पाठ। सर्वत्र वैकुंठ केलें असे॥४॥

भावार्थ : भगवंताच्या ठिकाणी ज्ञानही नाही आणि अज्ञानही नाही. म्हणून हरिनामाच्या उच्चारणात नेहमी मोक्ष आहे. जेथे भगवन्नामाचा उच्चार असतो, तेथे कळिकाळाचे दोष शिरत नाहीत. नामाचा महिमा वेदांनाही कळत नाही, तर तो सामान्य माणसांना काय कळणार? श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, नारायणनामाच्या पाठाचे फळ अखंड नामस्मरण हेच आहे. या अखंड स्मरणाने सर्व ठिकाणे वैकुंठ होऊन राहातात.

विवरण : पाण्याचे मूळ स्वरूप शुद्ध आहे. पण त्याला येणारा वास किंवा त्याचा गदूळपणा किंवा त्याचा रंग हे पृथ्वीचे गुणधर्म तिच्या संपर्कनि पाण्यात येतात. अशा पाण्याला जर बाटू लागले की, आपण दुर्गंधी आहोत, आपण गदूळ आहोत, आपण लाल आहोत, तर हे त्याचे अज्ञान आहे, ही नेणीव आहे. त्याचप्रमाणे माणसाचे मूळ रूप शुद्ध, सच्चिदानन्द, शाश्वत

आत्मा असे आहे. पण अविद्येमुळे त्याला आपण पापी, सुखी, दुःखी, अनित्य, अनेक कामे करून त्यांचे परिणाम भोगणारा इत्यादी वाटत असते. आणि असे त्याला अनेक जन्मात वाटतच आलेले आहे. या वाटण्यालाच वासना किंवा संस्कार म्हणतात. हे संस्कार दिसणाऱ्या (स्थूल) देहात राहात नसून 'कारण देहात' राहतात. याला संचित कर्म असेही म्हणतात. त्यामुळे त्या आत्म्याला अनेक देह धारण करून त्या कर्माची बरी-वाईट फळे भोगावी लागतात. हे त्या जीवाचे अज्ञान आहे, नेणीव आहे. या नेणिवेमुळे 'मी कर्म करणारा असून त्याची फळे भोगणारा आहे', असे जीवाला सतत वाटत असते.

पण कधीतरी असेही घडते की, स्वतः ब्रह्मानुभव घेतलेले श्रीरामकृष्ण परमहंसांसारखे सदगुरु अज्ञानी जीवाला भेटतात आणि त्याच्या शुद्ध, ज्ञानी, सुखदुःखरहित आत्मस्वरूपाची ओळख त्याला करून देतात. त्या स्वरूपाचा अनुभव येण्यासाठी नामजपासारखे साधनही त्याला देतात. त्यामुळे जीवाला आपल्या शुद्ध स्वरूपाची जाणीव होते. हेच ज्ञान किंवा जाणीव होय.

अशा रीतीने माणसाला अविद्येमुळे नेणीव असते आणि विद्येमुळे जाणीव येते. पण भगवंत अविद्येच्या उपाधीने युक्त नसल्याने त्यांना नेणीव नाही. जसा जादुगार आपल्या जादूने पाहता पाहता नसलेल्या वस्तू तयार करतो, प्रेक्षकांना अज्ञानामुळे त्या खन्या वाटतात. पण जादुगाराला वाटत नाहीत. कारण त्या जादूची उपाधी त्याला नाही. त्यामुळे त्या वस्तूचे अज्ञान जादुगाराला नसल्यामुळे ज्ञान होण्याचाही प्रश्न येत नाही. त्याचप्रमाणे भगवंतांनीच आपल्या मायेने निर्माण केलेल्या विश्वाचे अज्ञान (नेणीव) त्यांना नसल्यामुळे त्याचे ज्ञान (जाणीव) त्यांना होण्याचे कारण नाही.

वास्तविक पाहाता, 'मी देह आहे,' असे वाटणे ही अज्ञानवृत्ती आहे तर 'मी ब्रह्म आहे' असे वाटणे, ही ज्ञानवृत्ती आहे. पण या दोन्हीही वृत्तीच असल्यामुळे काल्पनिक आहेत. अशी कोणतीही वृत्ती नसणे म्हणजे ब्रह्म

होणे. मूळ ब्रह्मस्थिती ही अज्ञानवृत्ती व ज्ञानवृत्ती यांनी रहित आहे. जाणीव-नेणीवरहित आहे. हीच निर्विकल्प अवस्था किंवा सहज अवस्था होय. हाच मोक्ष. या अवस्थेचे वर्णन करताना माउली म्हणतात,

तै मी नेणे आतां जाणेन । हें सरलें तथा दुःस्वप्न ।

झाला ज्ञातृज्ञेयाविहीन । चिदाकाश ॥

मुखाभासेंसी आरिसा । परौता नेलिया वीरेशा ।

पाहातेपणेंवीण जैसा । पाहाता ठाके ॥

तैसें नेणणे जें गेलें । तेणे जाणणेंही नेलें ।

मग निष्क्रिय उरलें । चिन्मात्रचि ॥

(ज्ञाने. अ. १८-१७५-१७७)

“मी स्वतःला पूर्वी जाणत नव्हतो, आता जाणेन, इत्यादी भ्रम दूर होऊन तो साधक जाणणारा-जाणणे यासारखे भेद जाऊन केवळ ज्ञानस्वरूप होतो. जसा तोंडापुदून आरसा बाजूला केला की, पाहणे आणि पाहावयाचे प्रतिबिंब दोन्ही जातात आणि फक्त पाहणारा उरतो. तसे अज्ञान जे जाते, ते एकटे न जाता जाणणेपणालाही घेऊन जाते आणि केवळ ज्ञानच उरते.”

याप्रमाणे साधकाचे अंतःकरण जाणीव-नेणीवरहित झाले पाहिजे. यासाठी माउलींनी साधना सांगितली आहे, नाम-उच्चारणाची. अनन्यभावाने नाम घेता घेता भगवत्कृपेने साधक भगवंतांप्रमाणेच जाणीव-नेणीवरहित अवस्थेला म्हणजेच मोक्षाच्या अवस्थेला प्राप्त होतो. शिवाय हठयोग्याप्रमाणे ही अवस्था काही काळापुरती न राहाता कायमची होते.

जेथे नारायण, हरी इत्यादी नामांचा उच्चार चालू असतो, त्या ठिकाणी कलिकाळाचे दोष येत नाहीत. जेथे पाप असेल, तेथेच कलीचा प्रवेश होतो. हरिनामाच्या उच्चाराने पापच शिळ्हुक राहात नसल्यामुळे कलीचा प्रभाव तेथे चालत नाही. भगवन्नामाचा महिमा किती मोठा आहे, हे वेदांनाही सांगता येत नाही. नामाचे माहात्म्य निरतिशय आहे. ते शब्दांनी सांगता येण्यासारखे नाही. नामस्मरणाने जी स्थिती प्राप्त होते, ती अनिर्वाच्य

आहे. योग, ज्ञान इत्यादी कोणत्याही साधनांनी तशी स्थिती प्राप्त होत नाही. नामस्मरणाने अकृत्रिम ब्रह्मस्थिती साधते, तर इतर साधनांनी कृत्रिम ब्रह्मस्थिती साधते. श्री ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, नारायण नामाचा अखंड पाठ हेच शेवटचे फळ मी मानतो. श्रीहरीशी ऐक्य झाल्यावरही नामाची गोडी कायम राहाणे हेच ज्ञानोत्तर किंवा मुक्तीवरील भक्तीचे लक्षण होय. श्रीतुकाराममहाराजही म्हणतात,

मुक्तिवरील भक्ती जाण । अखंड मुखी नारायण ॥

अशा भक्तीमुळे वैकुंठ एका मर्यादित प्रदेशात न राहाता ते सर्वव्यापी होते. किंबहुना जेथे नामधारक राहातो, ते वैकुंठच असते. नामधारकाच्या मनात हरीवाचून व हरिनामावाचून भिन्न नामरूपाचा विकल्पच उठत नाही. अशी नामधारकाची श्रीहरीच्या ठायी जडलेली वृत्ती निर्विकल्प समाधीसारखीच असते.

* ३ * ३ * ३ *

२६ - नामापरते तत्त्व नाही

एक तत्त्व नाम दृढ धरीं मना । हरिसी करुणा येईल तुझी ॥१॥
 तें नाम सोयें रे राम कृष्ण गोविंद । वाचेसी सदगद जपा आधीं ॥२॥
 नामापरतें तत्त्व नाहीरे अन्यथा । वायं आणिका पंथा जासी झाणीं ॥३॥
 ज्ञानदेव मौन जपमाळ अंतरी । धरूनि श्रीहरी जपे सदा ॥४॥

भावार्थ : हे मना, नाम हेच एक भगवत्प्राप्तीचे तत्त्व आहे, हे पक्के ध्यानात ठेव. म्हणून त्याचा जप केल्याने श्रीहरीला तुझी करुणा येईल. अरे ! शिवाय राम-कृष्ण-गोविंद हे नाव ध्यायलाही सोये आहे. म्हणून सदगदित होऊन आधी वाणीने तेच जपत जा. नामाशिवाय दुसरे निराळे तत्त्व नाही. म्हणून या मार्गाशिवाय दुसन्या मार्गाने जाशील, तर ते व्यर्थ होईल. श्रीज्ञानदेव महाराज म्हणतात, मी मौन धरून, अंतरंगात मनाची जपमाळ करून श्रीहरीचा सदैव जप करीत असतो.

विवरण : नाम आणि नामी यांच्यात भेद नसतो. म्हणून वस्तु किंवा व्यक्ती समोर नसली, तरी नाव उच्चारताच त्या व्यक्तीचे किंवा वस्तुचे गुण, आकार इत्यादी डोळ्यांसमोर येतात. किंबहुना व्यवहारात ती वस्तु किंवा व्यक्ती नाहीशी झाली, तरी ते नाव मात्र शिल्पक राहाते आणि त्या गेलेल्या, नष्ट झालेल्या वस्तु-व्यक्तीचा बोध करून देते. परंतु भगवंत तर अविनाशी आहेत, तसेच त्यांचे नावही अविनाशी आहे. आपण भगवंतांना पाहिले नसले, तरी त्यांचे नाव आपल्याला त्यांच्याकडे नेणारे एकमेव तत्त्व आहे, ही मनाशी पक्की खूणगाठ बांधावी. किंवा नाम हेच श्रेष्ठ तत्त्व समजून ते मनात दृढ धरून ठेवावे.

नाम आणि नामी यांच्यातील अभेद व नामाचे महत्त्व श्रीमाउर्लींनी फार छान सांगितले आहे. माउली म्हणतात,

उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापासीं ।

ठेविलेनि नांवेंसी । ओ देत उठी ॥

(ज्ञाने. अ. १७-३३०)

कष्टले संसारशिणे । जे देवों येती गान्हाणे ।

तयां ओ दे नांवें जेणे । तो संकेतु हा ॥

(ज्ञाने. अ. १७-३३१)

ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्वें तो भेटावा ।

ऐसा मंत्रु देखिला कणवा । वेदें बारें ॥

(ज्ञाने. अ. १७-३३२)

मग दाविलेनि जेणे एके । ब्रह्म आविलें कवतिके ।

मागां असत ठाके । पुढां उभें ॥

(ज्ञाने. अ. १७-३३३)

परी आश्रयो आकाशा । आकाशचि का जैसा ।

या नामा नामीं आश्रयो तैसा । अभेदु असे ॥

(ज्ञाने. अ. १७-४०३)

“मुलाला जन्मतः काही नाव नसते. नंतर त्याला जे नाव ठेवावे, त्या नावाने ते ‘ओ’ देते. त्याचप्रमाणे संसाराला कंटाळलेल्या लोकांनी परब्रह्माने आपल्याला ‘ओ’ द्यावी, म्हणून वेदांना विनंती केली, तेव्हा वेदांनी ज्या नावाने परब्रह्म ओ देईल, ते ‘ॐ’ हे त्याचे नाव लोकांना सांगितले. ब्रह्माची परोक्षता नाहीशी व्हावी, त्याची ऐक्यरूपाने भेट व्हावी, म्हणून दयाळू वेदाने ‘ॐ तत्सत्’ हा मंत्र दिला. या एका मंत्राने कौतुकाने हाक मारताच ते इंद्रियांना न कळणारे ब्रह्म साक्षात पुढे उभे राहाते. कारण जसे आकाशाला आश्रय आकाशाच असते, तसे ‘ॐ तत्सत्’ नामाचा आश्रय परब्रह्माच आहे. त्या दोघांत कोणताही भेद नाही.”

याचप्रमाणे भगवंतांची भगवद्भक्तांनी ठेवलेली नावे आणि भगवंत यांत कोणताही वेगळेपणा नाही. ‘नाम तेचि रूप / रूप तेचि नाम /’ अशा दृढ निश्चयाने नाम घेत राहिले असता श्रीहीरीला करुणा आल्याशिवाय राहात नाही. ज्याप्रमाणे वासराला पाहिल्याबरोबर गाईला पान्हा धरवत नाही, त्याप्रमाणे अखंड नाम घेणाऱ्या नामधारकाला पाहून भगवंताला प्रेम धरवत नाही.

श्रीमाउली मनाला म्हणतात, वा मना, ‘रामकृष्ण गोविंद’ हे नाव ध्यायला किती सोपे आहे वरे ! त्यासाठी कोणतेच कष्ट नाहीत. अन्य कोणत्याही योग, याग, तप, ध्यान इत्यादी साधनांसाठी किती कष्ट आहेत ! नाहीतरी जीभ एकसारखे काहीबाही बोलतच असते. त्याएवजी नामशब्द जर ती बोलेल तर लाभ नामधारकालाच ना ! म्हणून कोणत्याही साधनांचा विचार करण्याआधी वाणीने नाम ध्यायला लाग. मात्र हे नाम प्रेमाने, सदगदित होऊन घे. गर्दीत चुकलेले लहान मूल जसे ‘आई आई’ म्हणून बँबीच्या देठापासून हाक मारते तसे. भगवंत तर आपल्या जवळच असतात. फक्त ते आपल्या अशा हाकेची वाट पाहात असतात.

नामासारखे दुसरे अविनाशी तत्त्व दुसरे नाही. ईश्वरप्राप्तीची नामाशिवाय जी दुसरी साधने आहेत, ती विनाशी आहेत. शिवाय ती ईश्वराशिवाय वेगळी आहेत. जसे, योग हे साधन ईशसाक्षात्कारासाठी

चित्ताची एकाग्रता करण्याचे साधन आहे. समाधी साध्य होऊन साक्षात्कार झाला की, ते साधन संपते. “याचप्रमाणे इतर साधनांचे आहे. पण नामस्मरण हे साधन श्रीहरीशिवाय वेगळे नाही. आणि श्रीहरीप्राप्तीनंतरही श्रीहरीच्या प्रेमाने ते चालूच राहाते. ते कधीच नाहीसे होत नाही. म्हणून नामदेवमहाराज म्हणतात,

अवघाचि आकार गिळियला काळें। एकचि निराळें हरिनाम।

नामा म्हणे तत्त्व नाम गोविंदाचें। हेंचि धरी साचें येर वृथा॥

“सारे चराचर काळाच्या ओघात नाहीसे झाले, तरी हरिनाम शाश्वत राहाते. म्हणून तेच हृदयात धरावे.” म्हणून श्रीहरीच्या प्राप्तीसाठी नामस्मरणाशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग धरू नये. त्या दुसऱ्या मार्गाने जाणे व्यर्थ आहे.

श्रीज्ञानदेव माउली म्हणतात, यासाठीच मी मौन धारण केले आणि अंतःकरणात जपमाळ धरून नेहमी श्रीहरीचा जप करू लागलो. याठिकाणी ‘मौन’ शब्दाचे दोन अर्थ होतात. एक, अभक्तांशी बोलणे सोडून दिले. कारण अभक्त बोलतात, ते विनाशी प्रपंचाविषयीच बोलतात. दुसरा, ईशचिंतनाखेरीज अन्य अनावश्यक बोलणे सोडून दिले. सामान्यतया नामजप करणारे जपमाळ घेऊन जप करतात. पण हा जप ठराविक संख्येने केला जातो. पण येथे माउली सांगतात की, मी मनाचीच जपमाळ करून अखंड नामजप करीत असतो. जपमाळेने जप करणे हा गौण प्रकार असून मनाने अखंड जप चालला पाहिजे, हेच श्रीमाउलीचे म्हणणे आहे.

* * * * *

२७ - रामकृष्णीं संकल्प धरूनि राहे॥

सर्व सुख गोडी साही शास्त्रें निवडी। रिकामा अर्धघडी राहू नको॥१॥
 लटिका व्यवहार सर्व हा संसार। वायां येरझार हरिविण॥२॥
 नाममंत्र जप कोटी जाईल पाप। रामकृष्णीं संकल्प धरूनि राहे॥३॥
 निजवृत्ति काढी सर्व माया तोडी। इंद्रियां सवडी लपूं नको॥४॥

तीर्थी ब्रतीं भाव धरीं रे करुणा । शांति दया पाहुणा हरि करीं ॥५॥
ज्ञानदेवा प्रमाण निवृत्तिदेवीं ज्ञान । समाधि संजीवन हरिपाठ ॥६॥

भावार्थ : साही शास्त्रांनी निवड करून निर्णय केला की, सर्वसुखाची गोडी हरिनामातच आहे. म्हणून त्या नामाशिवाय अर्धी घटकाही राहू नकोस. हा सर्व संसार खोटा आहे. या संसारातील व्यर्थ ये-जा हरीवाचून चुकणार नाही. नामर्मत्राच्या जपाने अगणित पाप जाईल. म्हणून रामकृष्णनामाचा दृढनिश्चय धरून राहा. संसारातून मनोवृत्ती काढून टाक. सर्व मायाममता तोडून टाक. इंद्रियांच्या अधीन होऊन आत्मस्वरूपाला विसरू नकोस. करुणा, शांती, दया, यांचा आश्रय करून श्रीहरीला आपला पाहुणा कर. श्री ज्ञानदेव म्हणतात, श्रीनिवृत्तिदेवांनी मला दिलेले नामस्मरणाचे ज्ञानच मला प्रमाण आहे. त्यायोगेच मला संजीवन समाधी प्राप्त झाली.

विवरण : मनुष्याचे मन नेहमी सुखाची इच्छा करीत असते. आणि ते सुख मिळवण्यासाठी ते नेहमी बाहेरील विषयांकडे इंद्रियांच्याद्वारा धावत असते. पण जगात असा कोणताही विषय नाही की, जो कायम व पूर्ण सुख देऊ शकेल. डोळ्यांना आता सुंदर दिसणारी वस्तू काही काळाने तशीच सुंदर दिसेल, याची खात्री नसते. शिवाय सुंदर वस्तू शोधणाऱ्या डोळ्यांना कुरूप वस्तूही पाहाव्या लागतात. काही वेळा बाहेरील वस्तूचा बरेवाईटपणा मनाच्या स्थितीवर अवलंबून असतो. एक सुभाषितकार म्हणतो,

चित्ते प्रसन्ने भुवनं प्रसन्नं चित्ते विषण्णे भुवनं विषण्णम् ।

“मन प्रसन्न असेल, तर जग सुंदर वाटते; मन खिन्न असेल तर जग कुरूप वाटते.”

म्हणून बाह्य पदार्थांपासून कधीही सर्वसुख किंवा परिपूर्ण सुख मिळू शकत नाही, असा निर्णय सर्व शास्त्रांनी घेतलेला असून ही सर्व सुखाची सदा सर्वदा गोडी एका हरिनामातच मिळते, असे त्यांनी सांगितले आहे.

शिवाय सर्व सुख बाह्य वस्तूत एकत्र मिळू शकत नाही. कारण प्रत्येक

इंद्रियाचे विषय वेगवेगळे असतात. डोळे फक्त रूपाचे सुख देतात तर कान फक्त ऐकण्याचे. जीभ चबौचे तर त्वचा स्पर्शाचे आणि नाक वासाचे. ही सर्व सुखे एकाच वेळी एकत्रित उपभोगणे मनाला शक्य होत नाही. म्हणूनही विषयांच्या साह्याने सर्व सुखे प्राप्त करणे अशक्य आहे. पण भगवन्नामाचे तसे नाही. सर्व इंद्रियांच्या द्वारा मनाला मिळणारे सर्व आनंद एक भगवन्नामस्मरण देऊ शकते, हा सांचा संतांचा अनुभव आहे. श्रीमाउली म्हणतात,

‘सर्व सुखाचे आगर / बाप रखुमादेवीवर ॥’

शिवाय विषयांपासून मिळणारे सुख तात्पुरते असून पुन्हा पुन्हा ते घेण्याची इच्छा उत्पन्न होते. पण श्रीहरिनामापासून मिळणाऱ्या सुखाने मनाला पुन्हा सुख भोगण्याची इच्छाच उरत नाही. ते पूर्ण शांत होऊन जाते. भागवतात याविषयीचा आपला अनुभव सांगताना गोपी म्हणतात,

‘येनैकदेशेऽखिलसर्गसौष्ठवमद्राक्षम्’

“हे ब्रह्मदेवा, भगवंताच्या सगुण मूर्तीचे ठिकाणी आम्ही सर्व ब्रह्मांडातील सौंदर्य एकवटलेले पाहात होतो.” असे हे परिपूर्ण सुख एका श्रीभगवंताच्या नामस्मरणाने मिळत असल्याने श्रीहरि-नामावाचून एक क्षणही रिकामा राहू नकोस, असे श्रीमाउली सांगतात.

हा सर्व संसार, हा सारा व्यवहार लटिका म्हणजे खोटा आहे. तो दोन अर्थांनी खोटा आहे. एक, आपण कल्पनेने अनेक व्यवहार करतो, ते केवळ मनातल्या मनात असतात किंवा आपण स्वप्ने पाहातो, तीही प्रत्यक्षात नसतात, म्हणजे हे सारे व्यवहार खोटेच होत. एखादा जादुगार जादूने कितीतरी पदार्थ समोर तयार करून दाखवतो; पण ते खोटेच असतात. तसे भगवंतांनी मायेने निर्माण केलेले सर्व विश्व ज्ञानी माणसाच्या दृष्टीने खोटेच असते. स्वप्न पाहणाऱ्या माणसाला स्वप्न खरे वाटते, तसे मायाग्रस्त अज्ञानी माणसाला विश्व खरे वाटते. माणूस जागा झाला की स्वप्न खोटे होते, हे त्याला कळते, तसे आत्मज्ञान झाले की, माणसाला सारा संसार खोटा आहे, हे कळते. म्हणून संसार ‘लटिका’ म्हणायचा.

दोन, भक्ताला सर्व विश्व भगवत्स्वरूप वाटते. भगवंतच या प्रपंचरूपाने नटले आहेत, अशी त्याची दृढ भावना असते. त्यामुळे मी, तू, तो या प्रकारचे द्वैत किंवा बरे-वाईट, थंड-ऊन, सुख-दुःख यांसारखे द्वैत असणारा सर्व व्यवहार किंवा संसार त्याला खोटा वाटतो. म्हणजेच एवंत्र भगवंत दिसत नसतील, तर प्रपंच खोटा आहे. भगवत्स्वरूपात हे सर्व सत्य आहे. अशा रीतीने ज्ञानाच्या दृष्टीने प्रपंच मायास्वरूप असल्यामुळे तो खोटा आहे. म्हणून या खोट्या संसारासाठी आपण कितीही कष्ट केले तरी ते सर्व व्यर्थ आहेत, त्यामुळे जन्म-मृत्यूची येरझार चुकणार नाही. ती केवळ हरिनामानेच चुकेल.

श्रीहरीच्या नामस्मरणाने अनंत जन्मांतील अनंत प्रकारची कोटचवधी पापे नाहीशी होतात. म्हणून माउली सांगतात की, रामकृष्णनामाचाच जप करण्याचा मनाचा निश्चय करून राहा.

हे करताना ‘देह म्हणजे मी’ ही वृत्ती पूर्णपणे सोडून दे. ती सोडली की, त्या देहसुखासाठी जी घर, संपत्ती, बायको-मुळे, आप्नेष्ट यांवर माया-ममता असते, तीही आपोआपच जाईल. त्यादृष्टीने प्रयत्न कर. हे प्रयत्न चालू असताना इंद्रिये वारंवार विषयांकडे धाव घेतील, तेव्हा त्याच्या आहारी जाऊन तू आत्मस्वरूपाला विसरू नकोस.

तीर्थे, ब्रते, उपवास यांचे ठिकाणीही श्रीहरीचे वास्तव्य मानून त्यांचे ठिकाणी श्रद्धा ठेव. अंतःकरणात करूणा, शांती, दया इत्यादी सदगुणांना नित्य धारण कर. अशा अंतःकरणातच श्रीहरी पाहुणा होऊन राहील.

श्री ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, माझ्या सदगुरुंनी- श्रीनिवृत्तिनाथांनी सांगितलेले श्रीहरीच्या नामरूपाचे माहात्म्यज्ञानच मला अत्यंत प्रमाण आहे. ते नाम, तो हरिपाठ हीच संजीवन समाधी होय. नामधारक अखंड नामात गुंगला की, तो प्रपंचाचे भान पूर्णपणे विसरतो. अशा रीतीने त्याला जिवंतपणीच अखंड समाधिस्थिती प्राप्त होते.

२८ - हरि तया सांभाळी अंतर्बाह्या

अभंग हरिपाठ असती अड्हावीस । रचिले विश्वासें ज्ञानदेवें ॥१॥
 नित्य पाठ करी इंद्रायणी तीरी । होय अधिकारी सर्वथा तो ॥२॥
 असावें स्वस्थ चित्त एकाग्री मन । उल्हासें करून स्मरण जीवीं ॥३॥
 अंतकाळी तैसा संकटाचे वेळीं । हरि तया सांभाळी अंतर्बाह्या ॥४॥
 संतसज्जनांनी घेतली प्रचीती । आळसी मंदमति केविं तरे ॥५॥
 श्रीगुरु निवृत्ति वचन प्रेमल । तोषला तात्काळ ज्ञानदेव ॥६॥

भावार्थ : श्रीज्ञानदेवांनी हरिपाठाचे अड्हावीस अभंग विश्वासाने रचले आहेत. जो इंद्रायणीच्या काठी राहून यांचा नित्यपाठ करतो, तो सर्व तऱ्हेने आत्मज्ञानाचा अधिकारी होईल. चित्त स्वस्थ करून, मन एकाग्र करून, उल्हसित वृत्तीने अंतःकरणात नामस्मरण करावे. असे जो विश्वासाने करील, त्याला व्यवहारात संकटाच्या वेळी आणि मृत्युसमयी हरी आतबाहेर सर्वत्र सांभाळील. संतसज्जनांनी अनुभव घेऊन हे सांगितले आहे. हे न करणारा आळशी मूर्खी संसारसागरातून कसा तरून जाईल वरे! श्रीगुरु निवृत्तिनाथमहाराजांनी प्रेमाने माझ्या तोङ्दून हे हरिपाठ वदविले. त्यायोगे मी ज्ञानदेव तत्काळ संतुष्ट झालो.

विवरण : श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मी भगवंतांवरील आणि त्यांच्या भवतारक नामावरील दृढ विश्वासाने हरिपाठाचे हे अड्हावीस अभंग रचले आहेत. (हा अभंग फलश्रुतीसारखा असल्यामुळे वारकरी संप्रदायात हरिपाठाचे अभंग सज्जावीस म्हणण्याचा परिपाठ आहे. तसेच या सज्जावीस अभंगांनंतर ‘नामसंकीर्तन साधन वैं सोपे’ हा श्रीतुकाराम महाराजांचा अड्हाविसावा अभंग म्हणतात. परंतु स्वतः श्रीज्ञानदेवांनी ‘हरिपाठाचे अड्हावीस अभंग रचले’ असे स्पष्ट म्हटल्यामुळे अड्हावीस अभंग मानणेच योग्य.) माउली म्हणतात, “‘मी प्रथम श्रीनिवृत्तिनाथमहाराजांकडून हरिनामाचा उपदेश घेतला. श्रीसदगुरुंकडून नाम घेतल्याने होणारा

अनिर्वचनीय आनंद अनुभवला आणि त्यायोगे नामस्मरणाच्या अद्भुत माहात्म्याविषयी मनात दृढ विश्वास उत्पन्न झाला. या विश्वासाने प्रेरित होऊन भगवन्नामाचे यथार्थ माहात्म्य सांगणारे हे अङ्गावीस अभंग रचले.”

आळंदीला इंद्रायणी नदीच्या तीरावर राहून जो या हरिपाठाचे नित्य नियमाने पारायण करील, त्याला श्रीगुरु प्रसन्न होऊन स्वमुखाने हरिनामाचा उपदेश करतील आणि श्रीगुरुंनी उपदेशिलेल्या शक्तियुक्त नामामुळे साधकाच्या मनात भगवंताविषयी प्रेम निर्माण होईल. त्या प्रेमाने त्याची नामसाधना चालू होईल आणि तो भगवत्प्रेमाचा पूर्ण अधिकारी होईल.

ही नामसाधना कशी असावी, याविषयी सांगताना माउली म्हणतात, साधकाचे चित्त स्वस्थ असावे. सामान्यपणे मनुष्याचे चित्त विषयांत, जगात गुंतलेले असते. त्याएवजी ते ‘स्व’ म्हणजे आत्मस्वरूपात ‘स्थ’ म्हणजे स्थिर असावे. चित्ताचा विषय ‘जग’ न राहाता ‘नारायण’ ब्हावा. सगुण साकार परमात्माच जगद्रूपाने नटलेला आहे. हा भाव सतत चित्तात असणे, हेच चित्ताचे ‘स्वस्थ’ असणे होय. तसेच मन एकाग्र करावे. मन हे चंचल असल्यामुळे प्रत्येक क्षणाला अनेक विषयांकडे धाव घेत असते. विवेकाने त्याला आवरून एका परमेश्वरचरणी लावावे.

भगवंतांनीही गीतेत मन स्थिर करण्याविषयी सांगितले आहे.

यतो यतो निश्चरति मनश्चश्वलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ (६.२६)

“हे स्थिर न राहणारे चंचल मन ज्या ज्या विषयांकडे भरकटत जाते, तेथून तेथून त्याला ओढून आणून आत्मातच स्थिर करावे.” साधकाला हे करणे आवश्यक आहे. हे एकदा जमले की त्याला नामस्मरणात उल्हास वाढू लागेल. प्रथम प्रथम जरी त्याचा कंटाळा वाटला, तरी नेटाने नाम घेत राहावे. पुढे पुढे श्रीगुरुकृपेने त्यातच आनंद वाढू लागेल, प्रेम वाढू लागेल.

माउली स्वानुभवाने नामधारकाला आश्वासन देतात की, श्रीहरी नाम घेणाऱ्या भक्ताला व्यावहारिक संकटातून तारतात. पुराणात ध्रुव, प्रल्हाद,

द्रौपदी, गजेंद्र अशा भक्तांना, तर अलीकडच्या काळात दामाजी, गोराकुंभार, चोखा मेळा, जनावाई इत्यादी संतभक्तांना भगवंतांनी संकटातून पार केल्याच्या कथा आहेत. व्यावहारिक संकटातून तारणे, यात विशेष काही नाही; परंतु भगवंत अंतकाळी नामधारकाला स्वतःचे स्मरण देऊन जन्ममरणाच्या महान संकटातून बाचवतात. भगवान अंतकाळी आपल्या भक्ताला कसे सांभाळतात, याचे अत्यंत हृदयस्पर्शी सुरेख वर्णन श्रीमाउलींनी ज्ञानेश्वरीत (अ. ८, ओ. १२७ ते १३४) केले आहे. श्री भगवान म्हणतात,

“माझ्या भक्तांना मरणसमय प्राप्त झाला असता, त्यावेळी त्यांनी माझी आठवण करावी व नंतर मी त्यांना प्राप्त व्हावे, असे झाले, तर मग त्यांनी जन्मभर केलेल्या उपासनेचा काय उपयोग ? म्हणून अर्जुना, तू असा संशयसुद्धा बाळगू नकोस. माझे स्मरण केल्यावर मग मी त्यांना प्राप्त व्हावे, एवढेदेखील त्यांचे उपकार मला सहन होत नाहीत. त्यांचे उपासनेचे ऋण माझ्यावर आहे, असे पाहून त्या ऋणातून मुक्त होण्याकरिता भक्तांच्या अंतकाळी मी त्यांची सेवा करतो. माझ्या सुकुमार भक्ताला कदाचित मरणकालीन विकलतेचा संबंध लागेल, म्हणून मी त्याला आत्मबोधाच्या पिंजन्यात ठेवतो. त्या पिंजन्यावर माझ्या स्मरणाची आल्हादकारक अशी गार सावली करतो. याप्रमाणे ज्यांची बुद्धी नित्य माझ्या ठिकाणी स्थिर आहे, अशा भक्तांना मी माझ्या स्वरूपस्थितीला आणतो. म्हणून माझ्या भक्तांना अंतकालाचे संकट कधीच पडत नाही. मी त्यांना सुखासमाधानाने आपल्याकडे आणतो.

त्याचप्रमाणे नामधारक प्रारब्धाने येणाऱ्या संकटांनी गांगरून जाऊन त्याने नामस्मरणापासून व भगवत्प्रेमापासून ढळू नये, याची काळजीही भगवंतच घेतात. याप्रमाणे ते अंतर्बाह्य सदासर्वदा सांभाळत असतात.

नाममाहात्म्याची प्रचीती आजवर अगणित संत-महंतांनी घेतलेली आहे. ती आपल्यालाही येऊ शकेल. मात्र त्यासाठी आव्हस सोडून

मनापासून झटले पाहिजे. केवळ श्रीगुरुकृपेने शिष्य कृतकृत्य होत नाही. त्याचे स्वतःचे प्रयत्नही तितकेच किंवहुना त्याहून अधिक महत्त्वाचे आहेत. याविषयी संतश्रेष्ठ श्री गुलाबराव महाराज म्हणतात,

जरी मस्तकीं हस्त ठेवून । मुक्त होऊ शकेल जाण ।

तरी 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' हे श्रुतिवचन । पावलें मरण सर्वस्वी ॥

म्हणून,

सदगुरुपदेश स्थिती । यत्ननिश्चय आपल्या हातीं ।

ईश्वर दूर करी विघ्नपंकती । तें जीवन्मुक्ती सांपडे ॥

श्रीज्ञानादेव म्हणतात, माझ्या सदगुरुंनी श्रीनिवृत्तिनाथमहाराजांनी प्रेमळ होऊन माझ्या मुखातून हे हरिपाठरूप हरिनाममाहात्म्य वदवले. त्यामुळे मला तत्काळ संतोष लाभला आणि मी त्या हरिनामस्मरणात पूर्ण बुडालो.

* * * * *

॥ पसायदान ॥

आतां विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यज्ञे तोषावें । तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥१॥
जें खलांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो । भूतां परस्परे पडो । मैत्र जीवाचें ॥२॥
दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो । जो जें वांछील तो तें लाहो । प्रणिजात ॥३॥
वर्षत सकळमंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी । अनवरत भूमंडळी । भेटु या भूतां ॥४॥
चलां कल्पतरुंचे अरव । चेतना चिंतामणीचे गांव । बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥५॥
चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तपाहीन । ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥६॥
किंवहुना सर्व सुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं । भजिजो आदिपुरुखीं । अखंडित ॥७॥
आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें । दृष्टादृष्टविजये । होआवें जी ॥८॥
तेथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो । येणे वरें ज्ञानदेवो । सुखिया जाला ॥९॥